ESPERANTO – DRÖMMEN OM ETT VÄRLDSSPRÅK

Esperanto – drömmen om ett världsspråk

Bo Sandelin

DIALOGOS

Dialogos Förlag
Odengatan 36
113 51 Stockholm
Tel 08 · 15 46 97
dialogosforlag@comhem.se
www.dialogosforlag.se

Esperanto
Drömmen om ett världsspråk
Bo Sandelin

Första upplagan
Första tryckningen

© Bo Sandelin och Dialogos Förlag 2013
GRAFISK FORM, OMSLAG Sture Balgård
OMSLAGSBILD Demonstrationståg på Amiralsbron i Malmö den första maj 1927. Foto: IBL Bildbyrå / Otto Ohms samling.
TRYCK Spindulys, Litauen 2013

ISBN 978-91-7504-260-2

Innehåll

KAPITEL 1
Varför skapa ett nytt språk när det redan finns så många? 7

KAPITEL 2
Zamenhofs barndom och studentår 21

KAPITEL 3
Språket till offentligheten 43

KAPITEL 4
Mellankrigstiden 95

KAPITEL 5
Efterkrigstiden 125

KAPITEL 6
Så ser esperanto ut 153

Källor 161
Noter 167
Register 171

Ludwik Zamenhof
(1859–1917).

KAPITEL 1

Varför skapa ett nytt språk när det redan finns så många?

Människor som är besatta av en idé finner ofta drastiska metoder att genomföra den. Ludwik Zamenhof, en ung judisk ögonläkare i Warszawa, hade sedan barndomen varit besatt av idén att förbättra världen med ett nytt språk. När han 1887 skulle gifta sig med Klara Zilbernik var hon införstådd med hans planer. Zamenhof skriver i ett brev till Alfred Michaux 1905 att han hade frågat Klara om hon ville dela hans öde och att han hade fått ett obetingat stöd:

> Hon inte bara samtyckte oreserverat utan gav till mitt fria förfogande den penningsumma som hon ägde, och detta gav mig möjligheten. Efter ett långt, fruktlöst sökande efter en förläggare kunde jag slutligen själv ge ut mina första fyra broschyrer (lärobok i esperanto på ryska, polska, tyska och franska).[1]

Pengarna som finansierade utgivningen och reklamen för språkidén var i själva verket hälften av fästmöns hemgift! Svärfadern

accepterade uppenbarligen detta och fortsatte att stödja paret under flera år.

Nu var Zamenhof varken den förste eller siste som trodde att språkförbistringen bäst löstes med ett nytt konstruerat språk. Detlev Blanke talar om 912 registrerade projekt före 1973, och har själv funnit över 40 därefter fram till 1990.[2] Särskilt under andra hälften av 1800-talet blommade planspråksidén upp med 122 noterade projekt under åren 1876–1900.

De flesta har naturligtvis stannat på ett tidigt projektstadium och varken fått några talare eller någon litteratur. Men några har nått längre. Det gäller i första hand esperanto och ett annat 1800-talsspråk, volapük, som numera är utdött. För närvarande lär det också finnas små grupper med delvis aktiv språkgemenskap inom ido och interlingua.

Till de mer kända tidiga idémakarna hör 1600-talsfilosoferna René Descartes och Gottfried Wilhelm Leibniz. Medan Descartes inte gick längre än att i ett brev skissera vilka egenskaper ett universellt språk borde ha, visade Leibniz konkreta prov på hur det kunde vara uppbyggt. Det handlar om ett logiskt system där grundläggande idéer är knutna till primtal, och komplicerade idéer är representerade av multiplar av primtalen. Dessutom är nio konsonanter knutna till var sin siffra från 1 till 9, medan fem vokaler får som uppgift att beteckna större tal.

Detta var alltså ett system fjärran från de existerande talade språken. Men i manuskript visar Leibniz att han också hade arbetat med att konstruera ett praktiskt och användbart internatio-

nellt språk baserat på latin med enkel och regelbunden grammatik. Det är i denna tradition som Zamenhof hör hemma. Vad var det då som fick Zamenhof att begränsa arbetet med sin läkarpraktik för att i stället ägna sig åt språkfrågan?

1800-talet – möjligheternas sekel

Att många världsspråksprojekt uppstod under 1800-talet kan nog till stor del förklaras av den utvecklingsoptimism och tro på möjligheten att styra skeendet som 1800-talets framsteg inom naturvetenskap och teknik medförde. Utvecklingen av ångkraften och förbränningsmotorer liksom den växande kunskapen om elektricitetens egenskaper gav helt nya framtidsperspektiv. Synen på varuproduktionen förändrades, och man talar ibland om »industrialismens stora dröm: herraväldet över naturen«.[3] På det övergripande materiella planet återspeglas framstegen i att den årliga ökningen av världens BNP per capita uppskattats till 1,3 procent för åren 1870–1913, medan den bara ska ha legat kring en halv promille under perioden 1500–1820.[4]

Samhällsfilosofer kom med radikala idéer på 1800-talet, låt vara att tankarna hade rötter längre bakåt. En rad socialistiska och liberala författare uppträdde med en stark tro att samhället kunde förbättras. 1800-talets politiska revolutioner bekräftade att förändringar i ledningen av samhället var möjliga. Malthusianismens befolkningspessimism gled mot slutet av seklet över i nymalthusianismens konkreta idéer om hur befolkningsutveck-

lingen kunde styras. Lägg därtill att kommunikationssystemets utveckling och de ökade internationella kontakterna gjorde språkproblemen mer uppenbara.

Mot denna bakgrund är det kanske inte så förvånande att även idéer om att styra språkanvändningen och att konstruera ett nytt idealiskt språk blommade upp och samlade anhängare.

Zamenhofs barnadröm

Söker man efter Zamenhofs egna förklaringar till sin språkidé finner man både känsloladdade skildringar i brev och mer formella redogörelser i förorden till hans läroböcker och i hans publikationer om enandet av judarna eller till och med hela mänskligheten.

I ett brev till Nikolaj Borovko 1895 går Zamenhof långt tillbaka. Han säger att tanken på språket dök upp redan när han var barn i Białystok och sedan dess aldrig lämnat honom. Han hade tagit intryck av vad han såg runtomkring sig:

> I Białystok består befolkningen av fyra olika grupper: ryssar, polacker, tyskar och judar. Varje grupp talar sitt språk och har inte vänskapliga relationer med de andra grupperna. I en sådan stad känner en känslig natur mer än någon annanstans den tunga olyckan med språkskillnaderna, och blir vid varje steg övertygad om att splittringen på olika språk är den enda eller åtminstone den viktigaste orsaken till att den mänskliga familjen delas upp i fientliga delar.[5]

Kupieckagatan i Białystok vid slutet av 1800-talet.

Vad han såg stod i konflikt med vad han hade fått lära sig:

> Man hade uppfostrat mig till idealist, man hade lärt mig att alla människor var bröder, och samtidigt fick allt på gatan och gården mig att känna att människor inte existerar: det finns bara ryssar, polacker, tyskar, judar och så vidare. Detta plågade ständigt min barnasjäl, fastän många kanske ler åt denna »världssmärta« hos ett barn. Eftersom jag tyckte att de vuxna hade ett slags allomfattande kraft, sa jag gång på

gång till mig själv att när jag blir vuxen ska jag ovillkorligen undanröja detta onda.

Språk åt judarna och mänskligheten

I det inledningsvis nämnda brevet till Alfred Michaux framträder en mer sofistikerad inställning till språket. Zamenhof talar där om att alla hans inre och yttre strider varit oupplösligt knutna till hans judiska identitet, och att han knappast hade varit så besatt av idén att ena mänskligheten om han inte varit jude från gettot. Synen på språket hör ihop med detta:

> Nödvändigheten av ett nationslöst, neutralt *mänskligt* språk kan ingen känna så starkt som en jude, som tvingas be till Gud på ett sedan länge dött språk, får sin uppfostran och utbildning på ett språk som tillhör ett folk som förskjuter honom, har olycksbröder i hela världen och inte kan göra sig förstådd inför dem.

Drömmen om att ena mänskligheten var central i hans liv; »frågan om esperanto är bara en del av denna idé«, fastslår han. Detta är alltså 1905, och han säger att när esperanto inte längre behöver honom planerar han att gå vidare och skapa en »moralisk bro« som ska kunna förena alla folk och alla religioner. Han berättar att när han var ung var han brinnande sionist, men att även då var hans viktigaste mål att ena hela mänskligheten. Han hade tänkt sig att sionismen och mänskligheten enande kunde förenas:

Białystok, kött- och fruktmarknaden med traditionella bodar.

Jag hoppades att när mitt folk en gång förvärvar sitt forntida hem och lycka, kommer det att framgångsrikt fullfölja den historiska mission som Moses och Kristus drömde om. Med eller mot sin vilja *tvingas* det att skapa ett *idéburet* folk och land som är neutralt mänskligt med ett neutralt språk som inte ägs av något folk, och med en neutralt mänsklig, filosofiskt ren religion. Och Bibelns ord går i uppfyllelse, att alla folk kommer till Jerusalem för att dyrka den ende »Guden«, och Jerusalem kommer att bli ett centrum som broderligt förenar hela mänskligheten …

Det idékonglomerat som Zamenhof översiktligt beskriver på detta vis förblev inte helt oförändrat under hans liv. Christer Kiselman pekar i en genomgång av olika dokument på förskjutningar över tiden i Zamenhofs tänkande, såväl när det gäller språket som den judiska frågan och religionen.

Optimistisk tro på sin logik

Medan Zamenhofs brev är känslosamma försöker han i den långa essän »Den internationella språkidéns innebörd och framtid« (Esenco kaj estonteco de la ideo de lingvo internacia)[6] stödja sin idé med logiskt resonemang. Innan den publicerades utgjorde denna essä underlag för ett föredrag av den franske esperantisten Louis de Beaufront vid en kongress för Association Française pour l'Avancement des Sciences, som hölls inom ramen för den stora Parisutställningen 1900.

Zamenhof börjar essän med att konstatera att nya idéer som kommit att spela en stor roll i historien ofta först mött hån och motstånd. Så var det när järnvägarna planerades, och så var det när Columbus påstod att man kunde nå Indien genom att resa västerut. Detsamma gäller »idén om ett gemensamt språk för kommunikation mellan olika folk«.

Så ställer han frågan: Behövs ett internationellt språk? Hans svar är »ja«, och han försöker lugna dem som är rädda att ett internationellt språk ska utrota de nationella: »Att vara rädd att ett internationellt språk ska förstöra de nationella språken är lika

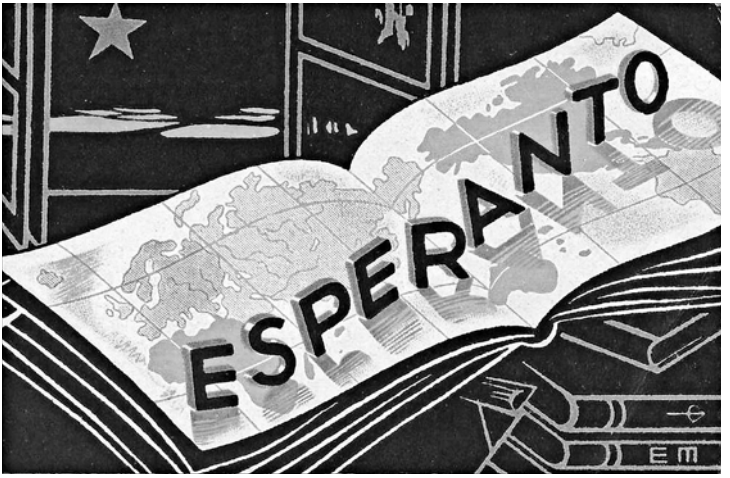

Esperanto tvärs över kartboken, binder världen samman, vykort 1955.

löjligt som att till exempel tro att postväsendet, som gör det möjligt för människor som bor långt ifrån varandra att kommunicera, hotar att utrota de muntliga samtalen mellan människor.«

Inget nationalspråk spelade fullt ut rollen som internationellt språk, men med ett internationellt språk skulle inte bara A kunna göra sig förstådd hos B, »utan alla skulle kunna förstå alla andra«. Han berör kostnaderna för att översätta böcker mellan olika språk och tänker sig att om det funnes ett internationellt språk skulle översättningar behöva göras »bara till detta enda neutrala språk, och många verk skulle skrivas direkt på det«. Han radar frenetiskt upp argument efter argument för att komma

fram till slutsatsen att ett internationellt språk skulle »ge mänskligheten enorm nytta«.

Zamenhofs nästa fråga lyder: »Är ett internationellt språk möjligt?« (Om man bortser från frågan om människorna vill ha ett sådant språk.) Även här svarar han »ja«. En förklaring är att de språkskillnader som finns inte har att göra med till exempel anatomin eller rasen. Vi vet ju att »om vi tar ett barn från vilket land eller nation som helst och från födelsen uppfostrar det bland människor av en helt främmande nation, kanske på andra sidan jordklotet, så kommer det att tala denna andra nations språk lika bra och rent som varje naturlig son av nationen«.

Zamenhofs tredje fråga är: »Kommer ett internationellt språk någonsin att införas?« Han svarar »ja« även på denna fråga. Grundskälet är att människorna »ständigt strävar mot det som är gott för dem«, och han har ju tidigare fastslagit att ett internationellt språk både behövs och är möjligt.

Regeringsöverenskommelse

Zamenhof tänker sig sedan att representanter för världens regeringar kommer att sammanträda för att besluta om införandet. Kommer man då välja ett levande, ett dött eller ett konstgjort språk, eller kommer man att tillsätta en kommitté som ska skapa ett helt nytt språk? Zamenhofs slutsats är att »framtida generationers internationella språk kommer endast och nödvändigtvis att vara ett konstgjort språk«. Både levande och döda »naturli-

ga« språk är alltför svåra att lära sig jämfört med ett konstgjort språk, som bland annat kan ges mer regelbunden och enklare grammatik. Om ett naturligt språk ändå skulle väljas skulle det inte få någon reell betydelse för mer än en liten elit. Valdes ett levande nationalspråk skulle det dessutom innebära »att det folk vars språk valdes till det internationella språket snart skulle få sådan enorm övermakt över alla andra folk att det snart skulle krossa och sluka dem«, vilket vore oacceptabelt. Inte heller tror han på idén att tillsätta en kommitté för att skapa ett nytt språk; »att ge en kommitté i uppdrag att skapa ett nytt språk vore lika meningslöst som att exempelvis ge en kommitté i uppdrag att skapa ett bra poem«.

Eftersom Zamenhof menar att ett konstgjort språk kommer att väljas till internationellt språk återstår frågan vilket konstgjort språk som kommer att väljas. Det fanns bara två »färdiga« och livskraftiga sådana språk, esperanto och volapük. Volapük, som presenterats 1879 i en katolsk tidskrift av den tyske prästen Johann Martin Schleyer, hade fått en viss spridning. År 1889 sägs det ha funnits omkring 400 volapükföreningar i världen och 18 nationella och internationella förbund.[7] Volapük trängdes emellertid tillbaka av esperanto, och många volapükister blev esperantister. Volapük var svårt jämfört med esperanto. Grammatiken var mer komplicerad och ordförrådet var svårare att lära sig eftersom de morfem i nationalspråken som det byggde på hade stympats och förvanskats för att klara volapüks restriktioner på orden. Till exempel var själva ordet volapük härlett från engelskans *world speak*.

Volapük var ingen allvarlig konkurrent, och Zamenhof trodde inte heller att det skulle komma någon ny kandidat som var väsentligt bättre än esperanto. Därför drog han slutsatsen att »som internationellt språk kommer aldrig något annat än esperanto att väljas«. Det var emellertid inte troligt att en internationell kongress skulle sammankallas och välja esperanto omedelbart, utan »kanske efter tio eller möjligen hundra år«.

Varför har Zamenhofs logik inte hållit?

Det har nu gått mer än hundra år och det finns inget tecken på att Zamenhofs profetia ska gå i uppfyllelse. Minst en länk i hans resonemangskedja har alltså brustit.

Den svagaste länken är nog tron att representanter för världens regeringar skulle mötas vid en kongress för att på rationella grunder välja ett språk för det internationella umgänget. Hittillsvarande erfarenheter visar att helt andra faktorer ligger bakom ett språks betydelse.

Engelskan har nu gått mot en internationell ställning som närmar sig vad Zamenhof tänkte för esperanto. Det har inte skett genom en internationell överenskommelse baserad på språkets kvalitet, utan som en följd av först det brittiska imperiets utbredning och sedan USA:s politiska, militära, ekonomiska och vetenskapliga dominans. Det ökande intresset för kinesiskan är en direkt följd av Kinas ökade ekonomiska och politiska betydelse. Latinets tidigare starka ställning inom bland annat diplomatin och den lär-

VOLAPÜK.

Die

Weltsprache.

Entwurf

einer Universalsprache für alle Gebildete der ganzen Erde.

Unam uni genari humano linguam?

Von

Johann Martin Schleyer.

Sigmaringen.
In Kommission der Hofbuchhandlung von C. Tappen.
1880.

Volapük. Die Weltsprache av den tyske prästen Johann Martin Schleyer.

da världen var inte heller resultatet av en mellanstatlig uppgörelse, utan följde på det romerska rikets och den katolska kyrkans makt.

Med sådana krafter i bakgrunden är det kanske inte så förvånande att Zamenhofs deterministiska tro på esperantos storslagna roll inte har förverkligats. Men språket har inte dött ut. Årligen samlas tusentals människor på kongresser där språket talas, och tidskrifter och böcker ges fortlöpande ut, för att inte tala om alla aktiviteter i internetvärlden. Detta kommer vi in på så småningom. Först ska vi i nästa kapitel bekanta oss närmare med språkets upphovsman.

Familjen Zamenhof: Överst föräldrarna Markus och Rozalia. Andra raden barnen Ludwik, Sara och Fania. Tredje raden Augusta, Felix och Henryk. Fjärde raden Leon, Alexander och Ida.

KAPITEL 2

Zamenhofs barndom och studentår

Zamenhof föddes den 3 december 1859 enligt den julianska kalendern (15 december enligt den nu gällande gregorianska kalendern) i Białystok 17 mil nordost om Warszawa. Białystok låg i det så kallade Kongresspolen, ett område som genom Wienkongressen 1815 hamnat inom det ryska väldets gränser, där det förblev till 1917. Zamenhofs förnamn finns i många olika varianter, vilket illustrerar den komplicerade kulturella och geopolitiska bakgrunden. I registerboken över judar födda 1859 i Białystok har han namnet Lejzer, vilket är en förenklad jiddischform av det hebreiska Eliezer som han fick vid omskärelsen. I hans studentbetyg står den ryska varianten Lazar, som han själv använde i officiella sammanhang. När familjen bodde i Warszawa, där polacker utgjorde majoriteten av befolkningen, fick han ytterligare ett namn, Ludwik. I esperantosammanhang möter man Ludoviko, ibland föregått eller följt av Lazaro, men ofta bara initialerna L L.[8] Låt oss kalla honom Ludwik.

Familjen

Vi bortser från föräldrarnas komplicerade namnhistoria och använder direkt Markus för fadern. Modern ska enligt födelseattesten ha hetat Liba, men tycks ha kallats Rozalia i familjen.[9] Paret hade gift sig 1858. Den artonåriga bruden Liba Sofer (1839–1892) var dotter till den judiske köpmannen Szalom Sofer. Hon beskrivs som mild och vänlig, men det finns få biografiska uppgifter om henne.

Markus (1837–1907) var född i Tykocin, tre mil nordost om Białystok. Han var till stor del autodidakt med utmärkta språkkunskaper. Som tjugoåring grundade han en privatskola för judiska flickor där han själv undervisade, och han gav dessutom privatlektioner i franska och tyska.

Markus och Rozalia fick efter Ludwik ytterligare åtta barn under åren 1860–1879, varav en dotter, Sara (1860–1870), dog redan som tioåring. Tre av dem, Felix (1868–1933), Leon (1875–1934) och Alexander (1877–1916), inspirerades av sin äldste bror och blev i sinom tid eminenta esperantister. (De var i gymnasiet registrerade under namnen Fabian, Lev och Grigorij.) Henryk (1871–1932) stödde språket men var inte lika aktiv som bröderna. Han deltog dock i den fjärde världskongressen i Dresden 1908, och hans namn förekom i en adressförteckning över polska esperantister så sent som 1931. Yngsta systern Ida (1879–1942), gift med industrialisten Jakub Zimmerman (Cymerman), fanns tillsammans med maken också i en sådan förteckning 1909. Även

systern Fania (1862–1942), gift med Ludwiks studiekamrat, apotekaren och esperantopionjären Alexander Pikower, kan förmodas ha varit välbekant med språket, och parets dotter Anna blev en mycket aktiv esperantist.

Ludwiks syskon tycks alltså ha delat hans tro på språkets uppgift, för det kan knappast ha varit bara för att glädja brodern som de gjorde sig omaket att lära sig det. Även yrkesmässigt hade flera syskon gemensamma intressen – Zamenhofs blev en läkarfamilj. Förutom Ludwik, som blev ögonläkare, blev Leon öron-näsa-hals-specialist, Henryk hudläkare och Alexander allmänläkare, medan Felix som apotekare verkade i en annan del av vården.[10]

Białystok hade år 1857 omkring 14 000 invånare och var en snabbt växande textilindustri. Staden ligger längs järnvägslinjen Warszawa–Sankt Petersburg, som öppnades 1859 och som bidrog till stadens tillväxt. Den judiska befolkningen dominerade och uppgick enligt en räkning baserad på religionstillhörighet till 70 procent av stadens totalbefolkning år 1861. Övriga stora folkgrupper (räknat efter språk) var polacker, ryssar, tyskar och vitryssar.[11] Białystok har även en litauisk historia, och Ludwik skriver vid ett tillfälle att han »är jude och föddes i Litauen«.

Fadern Markus Zamenhof har beskrivits som liberal och fritänkare, samtidigt som han var djupt rotad i den judiska kulturen och traditionen. Han hade skäl att tygla den förstnämnda sidan av sitt väsen. För det första levde judarna tämligen ortodoxt i de småstäder där de utgjorde en stor del av befolkningen och satte sin prägel på samhällslivet. Om en föreståndare för en skola inte

Polska fångar i väntan på transport till Sibirien efter upproret i januari 1863. Ryska officerare och soldater övervakar en smed som slår en kvinna (Polonia) i bojor. Den blonda kvinnan till höger om henne representerar kanske Litauen. En av den polska konsthistoriens mest patriotiska och symboliska målningar, av Jan Matejko 1863 (Nationalmuseet i Kraków).

betedde sig i enlighet med de gängse normerna skulle föräldrarna inte låta sina barn gå i den skolan. För att få elever måste Markus Zamenhof uppträda som seder och bruk föreskrev.

För det andra var det politiskt riskabelt i tsarens Ryssland att vara fritänkare. Det uppfattades av regimen som ett tecken på opålitlighet och revolutionära tendenser och kunde innebära pro-

blem. Oavsett vilka motiv han hade brukade Markus gå till synagogan varje lördag under tiden i Białystok, och senare i Warszawa var han den som i synagogan på Franciszkańskagatan läste veckans text i de heliga skrifterna.[12]

De polska upproren 1863–1864 ledde till att förtroendet för litauiska judar blev relativt bättre inom den ryska administrationen, eftersom de litauiska judarna knappast gav upprorsmännen sitt stöd. Många polska lärare avskedades, vilket öppnade vägen för Markus Zamenhof som fick en lärartjänst vid gymnasiet i Białystok. Han var också mycket framgångsrik som läroboksförfattare. År 1869 kom första upplagan av *Förberedande kurs i allmän geografi i katekesform för första klass i gymnasiet och lägre skolor*. Denna bok kom i totalt 15 upplagor, den sista år 1900.

Som språklärare skrev Markus Zamenhof *Lärobok i tyska språket för rysk ungdom*, vars första upplaga kom 1871 och fjortonde, »avsevärt utvidgade« upplaga kom 1899, efter att censuren gett trycktillstånd i december 1898. Det var en nybörjarbok, men han sammanställde också en bok med grammatik, övningstexter och ordlistor för det andra studieåret samt en läsebok med översättningsövningar för det tredje. Till detta kom en del smärre skrifter för språkundervisning samt en biblisk historia. Totalt rör det sig om 16 titlar och minst 74 upplagor från autodidakten Markus Zamenhofs penna.[13]

I Ludwik Zamenhofs uppväxtmiljö var alltså intellektuellt arbete och språkliga studier ett naturligt inslag som säkert påverkade honom.

Markus Zamenhof har beskrivits som en sträng far som inte tvekade att tillrättavisa barnen, medan modern försökte mildra konsekvenserna för »syndaren« utan att för den skull kritisera makens åtgärder. Ludwiks bror Felix har berättat hur det kunde gå till:

> När far till exempel tänkte straffa någon av oss, försökte mor alltid bagatellisera brottet och dämpa sin makes berättigade vrede. Efter att ha misslyckats väntade hon i ett angränsande rum på att »syndaren« skulle komma tillbaka från kammaren, där far läst »Herrens bön« för honom. Vid återkomsten från »domstolen« mötte barnet på vägen liksom av en slump nästan alltid mor, som med en tår i ögat »strängt« förmanade den odygdige, samtidigt som hon strök syndarens huvud.
>
> Jag kan försäkra att mors »kysstraff« ofta hade bättre effekt än fars stränga förmaning. När någon av oss på fars order skulle bli utan middag (till och med på grund av till exempel alltför stor aptit som felaktigt visats före middagen) skickade en »ängel« till oss vår portion via den gamla kokerskan Maria (självfallet under fars middagsslummer, och alltid »bara i dag för sista gången«). Vi kände väl till »bara i dag«.
>
> Trots sin stränghet hade far vår fulla respekt, och senare till sitt sista ögonblick i livet vårt uppriktigaste gillande och kärlek.[14]

Ludwik var enligt Felix föräldrarnas älsklingsbarn, som de aldrig klagade på, och han skulle ha fått dubbel matportion om han haft

tillräcklig aptit. Han ansågs vara ett klent barn och förlorade 1869–1870 ett skolår på grund av sjukdom. Han försjönk ofta i egna tankar, men han var mycket ordningsam och lydig.

Till Warszawa

I december 1873 flyttade familjen till Warszawa, där fadern fått anställning som lärare i tyska. Han blev en av bara tre judiska gymnasielärare i Warszawa. År 1878 tog Markus Zamenhof på sig ytterligare en syssla: han började arbeta för den ryska censuren i Warszawa – tryckfrihet var fjärran – och granskade både vanliga texter och teaterstycken på hebreiska och jiddisch. Som censor betraktades han som mycket krävande. Utgivaren av *Hatsefira* minns:

> Hans noggrannhet och stränghet orsakade mumlanden och klaganden … Han strök allt som kunde strykas och allt som inte kunde strykas … oftast måste jag skriva två–tre gånger, en eller två gånger för papperskorgen eftersom han underkände texten, och tredje gången för tryckeriet.[15]

Men trots sin noggrannhet tvingades Markus Zamenhof lämna censorarbetet 1888. Han hade kommit i onåd hos chefcensorn i Sankt Petersburg, Nikander Zusmen, efter att vid några tillfällen ha visat sin självständighet genom att ge publiceringstillstånd för saker som andra censorer skulle ha underkänt. Det direkta skälet

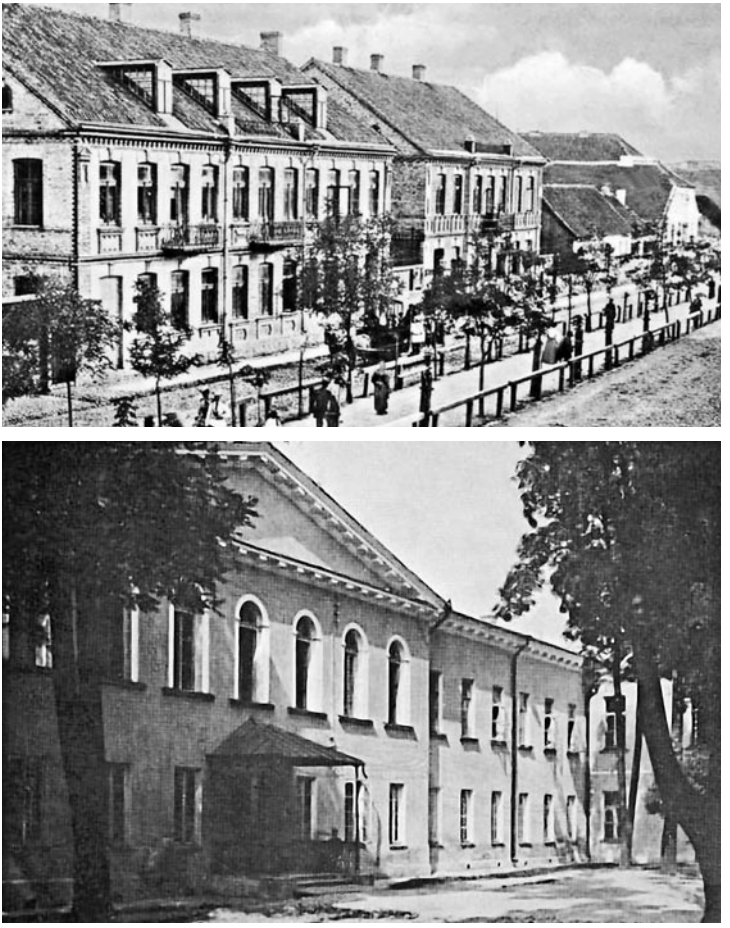

Białystok. Ovan Sienkiewiczgatan. Nedan realgymnasiet.

till avskedet var att Markus Zamenhof hade tillåtit publicering av en artikel i *Hatsefira* av en doktor Frenkel om vin och vinodling. Där hävdades att lite vin – högst en kvarts liter om dagen – är nyttigt, medan större alkoholintag är skadligt och ibland leder till vansinne och förlust av förståndet. Den alkoholiserade chefcensorn Zusmen kände till tsarens dryckesvanor och tolkade illvilligt texten som en anspelning på detta. Markus Zamenhof anklagades för att ha tillåtit publicering av en artikel som förolämpade tsaren! Han fick inte längre vara censor, och riskerade avsked även från lärartjänsten eftersom Zusmen hade personliga band till utbildningsministern.

Ludwik kunde dock hjälpa sin far. Han gav fadern 5 000 rubler, vilket var ungefär vad som fanns kvar av hustruns hemgift. Det räckte för att muta Zusmen och några andra höga tjänstemän, så att Markus fick ha kvar lärartjänsten. Men Ludwik blev ruinerad.[16]

Gymnasisten

Låt oss nu gå tillbaka till 1870-talet. Familjen som vid flytten från Białystok bestått av Markus och Liba och fem barn hade i Warszawa utökats med ytterligare tre, födda 1875–1879. Det blev trångt i lägenheten på Nowolipie 28.

Ludwik hade före flytten gått några månader i fjärde klassen i realgymnasiet i Białystok. Efter kompletterande studier i grekiska och latin i hemmet började han i augusti 1874 i Andra gossgym-

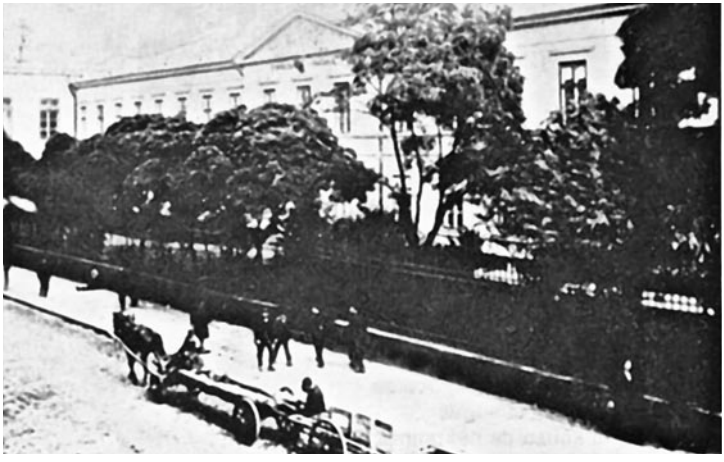

Warszawa. Ovan marknadsdag på torget. Nedan Andra gossgymnasiet.

Ludwik som gymnasist, till höger bland kamrater i bakre radens mitt.

nasiet i Warszawa. Det var ett klassiskt gymnasium, avsett att ge en allmän bildning och förbereda eleverna för universitetsstudier. Tyngdpunkten låg på humanistiska ämnen.

Det var dyrt att studera vid gymnasier i det ryska imperiet, men det var möjligt att bevilja tio procent av eleverna gratis undervisning. Ludwik tilldelades denna förmån under hela gymnasietiden i Warszawa. Att han var duktig i skolan hade nog betydelse. Enligt hans egen uppgift var han alltid den främste i sin klass.

I studentbetyget 1879 (som även innehåller ett modernt skriftligt omdöme) står bland annat att »grundat på observationer under hela hans studietid vid Warszawas Andra gossgymnasium

har hans uppträdande generellt varit *mycket gott*, närvaron och förberedelserna inför lektionerna och även fullgörandet av skriftliga uppgifter *mycket goda*, fliten *mycket god*, och vetgirigheten allmänt beträffande alla ämnen, och särskilt beträffande grekiska språket, har varit *mycket god*«.

Därefter följer sifferbetygen i de enskilda ämnena, där 5 är högsta möjliga i ett system till synes utan betygsinflation. Två värden anges i de flesta fall, där det första anger det pedagogiska rådets betyg och det andra resultatet vid examensprövningarna 7 maj–7 juni. Zamenhof fick följande betyg: ryska språket och litteraturen 4, 4; logik 4, –; latin 4, 4; grekiska 4, 5; matematik 4, 5; fysik och matematisk geografi 4, 4; tyska 5, –; franska 5, –.

Så kommer slutsatsen: »Med hänsyn till det alltid mycket goda uppförandet och fliten och de mycket goda framgångarna i vetenskaperna och särskilt i *grekiska språket* har det pedagogiska rådet beslutat att premiera honom med silvermedalj och ge honom det intyg som ger alla rättigheter definierade i paragraferna 129–132 i stadgan för gymnasier och progymnasier.«[17]

Tonårig språkkonstruktör

Zamenhofs språkintresse var vidare än vad som framgår av studentbetyget. I det redan nämnda brevet till Borovko framgår att han som gymnasist funderade mycket på världsspråkfrågan och till och med försökte lösa den. Han var under en period betagen i de antika språken grekiska och latin och drömde om att en gång

resa runt i världen och med flammande tal förmå människorna att återuppliva dessa språk. Så småningom blev han emellertid övertygad om att detta inte skulle lyckas och började i stället drömma om ett nytt, konstgjort språk. Han började experimentera och skapade finurliga deklinationer och konjugationer.

Alla grammatiska former och alla ord som ett mänskligt språk behöver fick honom ibland att tveka inför uppgiften. Det var när han i femte klass i gymnasiet började lära sig engelska som han såg en lösning på det grammatiska problemet:

> Enkelheten i den engelska grammatiken föll mig i ögonen, i synnerhet tack vare den snabba övergången till denna från latinets och grekiskans grammatik. Jag märkte då att överflödet på grammatiska former bara är en blind historisk tillfällighet och inte nödvändigt för språket.[18]

Engelskan som bevis på att formläran kan vara relativt enkel gav honom alltså hopp om grammatiken. Men de kolossala ordförråden i alla språk gav honom ingen ro förrän ett par år senare, när han gick i gymnasiets sjätte eller sjunde klass. Då fäste han sig vid ordet *sjvejtsarskaja* (portvaktsrum), som han sett många gånger, och sedan skylten *konditerskaja* (konditori):

> Detta »skaja« gjorde mig intresserad och visade mig att suffixen gör det möjligt att ur ett ord skapa andra ord som man inte behöver lära sig separat. Denna tanke fångade mig helt,

> och jag kände plötsligt jorden under fötterna. En stråle av ljus föll på de hemska jättelika ordböckerna, och de började snabbt krympa framför mina ögon.[19]

Principen att utifrån ett begränsat antal ordrötter bilda nya ord med hjälp av betydelsebärande suffix och prefix blev sedan central i esperanto, där vi till exempel har *domo* (hus), *dometo* (stuga), *domego* (jättebyggnad), *domaĉo* (ruckel), *domaro* (hussamling), *fidomo* (hus där något moraliskt klandervärt förekommer, näste), *endomiĝi* (ta sig in i ett hus) och så vidare (se även kapitel 6).

I detta exempel känner vi igen roten *dom* som Zamenhof tagit från grekiskans och latinets *domos* respektive *domus* och som återfinns i många ord i många språk, inte minst i polskan där *dom* betyder hus, men även i svenskan, där vi till exempel har dom (domkyrka), domesticera, domestik, domicil och dominera. Ursprungligen hade han dock inte tänkt basera ordförrådet på internationellt spridda ord, utan på korta bokstavskombinationer:

> Därför skrev jag helt enkelt en matematisk serie med ytterst korta men lätt uttalade sammansättningar av bokstäver, och till var och en av dem gav jag innebörden av ett bestämt ord (till exempel a, ab, ac, ad … ba, ca, da … aba, aca och så vidare).

Zamenhof märkte snart att sådana bokstavskombinationer blev mycket svåra att lära sig. Han blev då övertygad om att »materialet till ordförrådet måste vara romanskt-germanskt, modifierat

bara så mycket som språkets regelbundenhet och andra viktiga betingelser kräver«.

År 1878 var den första versionen av språket mer eller mindre färdig, och Zamenhof kallade det »lingwe universala«. Han gick då i gymnasiets åttonde klass. Flera av hans skolkamrater hade blivit intresserade och lärt sig språket. Den 5 december 1878 firade de tillblivelsen med en tillställning där de höll tal på språket och entusiastiskt sjöng en hymn som började:

Malamikete de las nacjes
Kadó, kadó, jam temp' está!
La tot' homoze in familje
Konunigare so debá.

Denna språkversion skiljer sig ganska mycket från den slutliga esperantoversionen, där samma strof skulle lyda:

Malamikeco de la nacioj
Falu, falu, jam tempo estas!
La tuta homaro en familion
Unuiĝi devas.

Det betyder:

Nationernas fiendskap
Må falla, falla, nu är det dags!
Hela mänskligheten
Måste förenas i en familj.

Språkutveckling i tysthet

Festen i december 1878 markerade slutet på den första etappen i det nya språkets utveckling. Ett halvår senare var Zamenhof färdig med gymnasiet. När vännerna från invigningsfesten nämnde något om språket i olika sammanhang hånades de och gav vika. När Zamenhof insåg att han skulle bli bemött likadant bestämde han sig för att hålla språket för sig själv. Under sina drygt fem år vid universitet arbetade han med att förbättra språket, översätta och skriva originaltexter. Han lade mycket möda på att finna

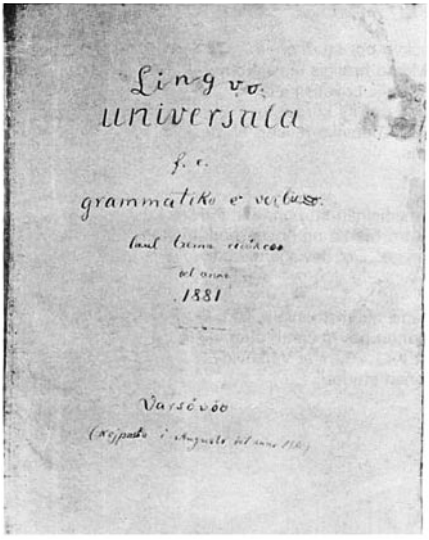

En tidig version av Zamenhofs språk, »lingvo universala«.

språkets »själ« och komma ifrån grammatiskt korrekta men tunga och oeleganta uttryckssätt.

I brevet till Borovko nämner Zamenhof ytterligare en sak som fick honom att dröja med att gå ut till offentligheten med språket. Han visste att folk skulle säga till honom att hans språk skulle vara till nytta för dem först när alla andra också hade lärt sig det. Den dellösning han så småningom tänkte sig på detta problem var att ordförrådet och grammatiken skulle kunna pressas samman i en »nyckel«. Om denna bifogades ett brev skulle mottagaren kunna tyda brevet utan att ha lärt sig språket i förväg.

Medicinstudent

Naturligtvis sysslade Zamenhof inte på heltid med att utveckla sitt språk sedan han lämnat gymnasiet. I september 1879 började han studera till läkare vid universitetet i Moskva. En samtida medicinstudent var Anton Tjechov, men de tycks bara ha haft kontakt med varandra i direkt anslutning till studierna. Zamenhof hade knappast tid att delta i studentlivet. Förutom medicinstudierna och sitt språk ägnade han sig åt judiska frågor, och han utarbetade bland annat en grammatik för jiddisch så som detta språk talades i Litauen. (Denna grammatik trycktes först 1982.) I en intervju år 1907 säger han också:

> Redan 1881, när jag studerade vid universitetet i Moskva, kallade jag samman 15 av mina studiekamrater och lade fram

> en plan som jag tänkt ut, nämligen att vi i någon obefolkad del av världen skulle grunda en judisk koloni, som skulle vara början och bli ett centrum i en oberoende judisk stat. Jag lyckades övertyga mina vänner, och vi bildade något som förefaller mig ha varit den första judiska politiska organisationen i Ryssland.[20]

I augusti 1881, efter två studieår i Moskva, återvände Zamenhof till Warszawa för att fortsätta studierna där. Svårigheterna för föräldrarna att finansiera studierna i Moskva är ett skäl som har angivits, men kanske var han också rädd för att pogromerna i Ukraina efter mordet på Alexander II skulle sprida sig. Han tycks själv ha legat lågt och inte uppfattats som offentligt provocerande trots sin sionistiska verksamhet. I ett intyg som han fick när han lämnade Moskvauniversitetet står att »under vistelsen vid universitetet har han uppträtt mycket bra och har inte gjort sig bemärkt med något misstänkt«.[21]

Men inte heller i Polen levde judarna säkert. Efter en pogrom i Warszawa vid jultiden 1881 gav sig Zamenhof in i den pågående diskussionen om judisk utvandring till Palestina eller USA. Han förkastade först Palestina, eftersom där redan fanns andra folkslag som inte skulle välkomna judarna. I en glest befolkad utkant av USA skulle däremot judarna kunna slå sig ner. När deras antal uppgår till 60 000 personer skulle de »enligt unionens konstitution kunna begära att territoriet utropades till en stat inom den nordamerikanska konfederationen. … Detta är

den naturligaste, mest lyckade och samtidigt enklaste lösningen på den judiska frågan.«

Zamenhof ändrade sig emellertid och anslöt sig senare till dem som förordade Palestina:

> Låt oss kolonisera Palestina och förena folket i det gamla fäderneslandet, familj efter familj, grupp efter grupp. … Betala en arab dubbelt och tredubbelt, och han kommer att sälja så mycket jord som du behöver; med en guldnyckel öppnar du lätt alla turkiska kanslier.[22]

År 1882 grundade Zamenhof i Warszawa en sionistisk studentorganisation som var en del av Sions vänner-rörelsen. Han skriver att det uppstod filialer i många städer i Polen och västra Ryssland, »och från dessa filialer samlade jag in månadsavgifter för koloniseringen av Palestina som jag skickade till rabbinen Salvendi … När vår ynglingaförening hade blivit tillräckligt stark utsträckte vi vår verksamhet till de äldre och föreslog att de skulle upprätta en större Sions vänner-förening i Warszawa. En sådan förening grundades med advokaten Jasinowski som ordförande och författaren Rabinowicz som sekreterare, medan jag själv ledde det verkställande utskottet.«[23]

Den större föreningen bildades 18 augusti 1883. Zamenhofs entusiasm för Palestinafrågan avtog emellertid, och hans sionistiska verksamhet krympte. I slutet av 1884 var han färdig med medicinstudierna, och den 18 januari 1885 undertecknade han läkareden.

Läkartjänst och familjebildning

Nu skulle Zamenhof försörja sig som läkare. Efter att i fyra månader ha praktiserat som allmänläkare i Veisiejai stod det klart att allmänläkeriet inte passade honom. Han var alltför känslig och led svårt med de sjuka, särskilt de döende. Därför återvände han i maj 1885 till Warszawa för att omskola sig till ögonläkare. Efter att ha arbetat som sådan några månader i

Ludwik och Klara Zamenhof samt barnen Adam, Zofia och Lidia.

Płock for han i maj 1886 till Wien för att förkovra sig ytterligare i denna specialitet.

Zamenhof kom tillbaka till Warszawa från Wien hösten 1886, och det kommande året blev händelserikt. Han öppnade en ögonläkarmottagning på Muranowskagatan 40, han förlovade sig i mars 1887, och i augusti samma år gifte han sig med Klara (Kejla på jiddisch) Zilbernik (1863–1924).

Klara hade han träffat hösten 1884 eller våren 1885 hemma hos Jozef Levite, en vän från sioniströrelsen. Tycke uppstod, och han vågade anförtro Klara sin hemlighet om språket som han konstruerat. Hon gillade idén och började själv lära sig språket. Klaras mor Hadasa kom från familjen Beloch. Fadern Alexander Zilbernik, som kom från en rabbinfamilj, hade en liten tvålfabrik med ett fåtal anställda. De var framstegsvänliga och inställda på att barnen skulle få bra utbildning. Döttrarna fick gymnasieutbildning; Klara hade blivit färdig med sin 1881.

Ludwik och Klara fick tre barn: Adam (född 1888), Zofia (född 1889) och Lidia (född 1904).

Brittiskt esperantovykort med texten: Glatt smeker oss redan hoppet och visar ett instundande mål. Det internationella språket gör framsteg och finner vänner överallt. Foto: © Lebrecht / IBL Bildbyrå.

KAPITEL 3

Språket till offentligheten

När Zamenhof lämnat universitetet och började praktisera som läkare i mitten av 1880-talet började han också planera för att presentera sitt språk för offentligheten. Han färdigställde ett manuskript, men det visade sig vara svårt att finna en förläggare som vågade ta den finansiella risken, vilket kanske inte är så förvånande. Efter att ha sökt i ett par år fann han en utgivare som började förbereda tryckningen – men som slutligen drog sig ur. Boken kom ändå ut till slut, liksom en tidning och annan litteratur.

Första boken

Zamenhofs läkarinkomster var modesta. Hemgiften som Klara fick av sin far hade tillfälligt gjort paret rikt, men ungefär hälften förbrukades i samband med utgivningen av den första esperantobroschyren. Efter att ha gått igenom censurprocessen publicerades 14 juli 1887 (26 juli enligt gregorianska kalendern) den 42-sidiga broschyren *Det internationella språket. Förord och fullständig*

Д-ръ ЭСПЕРАНТО.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЯЗЫКЪ.

ПРЕДИСЛОВІЕ
и
ПОЛНЫЙ УЧЕБНИКЪ.

por Rus.oj

Чтобы языкъ былъ всемірнымъ, не достаточно назвать его такимъ.

Цѣна 15 копѣекъ.

ВАРШАВА.
Типо-Литографія Х. Кельтера, ул. Новолипье № 11.

1887.

Dr. ESPERANTO.

INTERNATIONALE SPRACHE.

VORREDE
UND
VOLLSTÄNDIGES LEHRBUCH.

por German.oj

Damit eine Sprache zur Weltsprache werde, genügt es nicht sie so zu benennen.

Preis 40 Pf.

WARSCHAU.
Zu haben in der Buchhandlung von Gebethner et Wolff

1887.

Första boken. Den ryska och tyska utgåvan från 1887.

lärobok (för ryssar). Sedan följde samma år upplagor på polska, franska och tyska. År 1888 kom skriften på engelska, 1889 på hebreiska, jiddisch, svenska och lettiska, och 1890 på danska, bulgariska, italienska, spanska och tjeckiska.

Zamenhof publicerade inte broschyren under eget namn, utan under pseudonymen D-ro Esperanto, vilket betyder »doktorn som hoppas«. Skälet till att han dolde sitt namn är väl inte helt klart, men en hypotes är att Zamenhof kanske tänkte att det skulle göra honom mindre respekterad som läkare om allmänheten visste att han höll på med ett konstgjort språk, en annan att en

del potentiellt intresserade kunde ogilla Zamenhofs judiska tillhörighet, och en tredje att han helt enkelt ville hålla sin person i bakgrunden till förmån för själva språket.

Han kallade språket *lingvo internacia*. Något år senare började han ibland använda *esperanto* som namn på själva språket, bland annat i en lång flerdelad essä (1889–1890) med titeln »Esperanto kaj Volapük« (Esperanto och volapük).

Tre problem

Den broschyr som kom ut 1887 brukar kallas *La unua libro,* det vill säga *Första boken*. Den bestod av fyra delar, av vilka förordet på 28 sidor krävde den största delen av utrymmet. I förordet tar Zamenhof bland annat upp principiella frågor kring ett konstgjort internationellt språks möjligheter, frågor som sedan återkommer i hans författarskap.

Han ser tre huvudproblem som måste lösas. För det första måste språket vara »utomordentligt lätt, så att man kan lära sig det som en lek«.[24] Detta tycker han att han löst genom att göra grammatiken mycket enkel och genom att låta affix och internationellt kända ordstammar vara grunden för ordbildningen.

För det andra måste var och en som lärt sig språket »genast kunna använda det för att göra sig förstådd inför människor från olika nationer, oavsett om världen har accepterat språket och det har många adepter eller ej«. Här verkar Zamenhof överdrivet optimistisk. Han menar att språkets regelbundenhet och principerna

för ordbildningen gör att med en ordlista i handen skulle till exempel en ryss, efter att ha fått ordbildningsprincipen klar för sig, kunna förstå en text på esperanto. Och inte nog med det: »Om han vill svara mig visar jag honom den rysk-internationella ordlistan där det står i början: Använd denna ordlista om du vill uttrycka något på det internationella språket, sök själv orden i ordlistan och de grammatiska formernas ändelser i det grammatiska tillägget.«

Det tredje problemet som måste lösas är avgörande. Det gäller att »finna medel för att besegra världens likgiltighet och få den att snarast möjligt och i stora skaror börja använda det föreslagna språket som ett levande språk«.

Zamenhof insåg naturligtvis att det var svårt att få någon att lära sig språket om inte andra också gjorde det. Därför drog han igång en kampanj som gick ut på att man skulle lova att lära sig språket om tio miljoner människor gav samma löfte. Det fanns i *Första boken* ett formulär att fylla i för att rösta om detta och skicka till Zamenhof. Alla skulle tvingas ta ställning, och att vägra var »ett *brott*, inte en slapp inställning till den gemensamma saken utan en *avsiktlig handling mot denna*«. Han förklarade att »ingen ska hoppas på att kunna ursäkta sig med att han 'inget hört', … ty alla medel kommer att användas för att alla ska känna till omröstningen«.[25] Adresserna till dem som gav det betingade löftet att lära sig språket skulle han publicera.

I *Första boken* ingick också en »fullständig lärobok« på sex sidor med alfabetet och 16 grammatiska regler. Hur omfattande en grammatik blir och hur många regler den har beror naturligt-

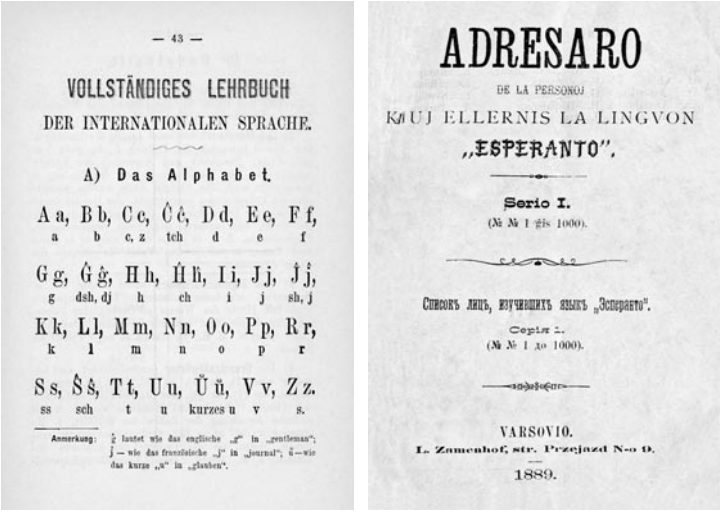

— 43 —

VOLLSTÄNDIGES LEHRBUCH
DER INTERNATIONALEN SPRACHE.

A) Das Alphabet.

A a, B b, C c, Ĉ ĉ, D d, E e, F f,
a b c, z tch d e f

G g, Ĝ ĝ, H h, Ĥ ĥ, I i, J j, Ĵ ĵ,
g dsh, dj h ch i j sh, j

K k, L l, M m, N n, O o, P p, R r,
k l m n o p r

S s, Ŝ ŝ, T t, U u, Ŭ ŭ, V v, Z z.
ss sch t u kurzes u v s.

Anmerkung: ĝ lautet wie das englische „g" in „gentleman"; ĵ — wie das französische „j" in „journal"; ŭ — wie das kurze „u" in „glauben".

ADRESARO
DE LA PERSONOJ
KIUJ ELLERNIS LA LINGVON
„ESPERANTO".

Serio I.
(№ № 1 gis 1000).

Списокъ лицъ, изучившихъ языкъ „Эсперанто".
Серія I.
(№ № 1 до 1000).

VARSOVIO.
L. Zamenhof, str. Przejazd N-o 9.
1889.

Sida ur den tyska utgåvan 1887 samt namnförteckningen 1889.

vis på hur detaljerat den beskriver språket. I takt med att esperanto har använts och utvecklats har normer etablerats som gjort grammatikorna betydligt mer omfattande; *Plena analiza gramatiko de Esperanto* (1980) omfattar till exempel 599 sidor och 436 paragrafer.

Första utgåvan av *Första boken* vände sig till ryssar, och därför ingick också en esperantisk-rysk ordlista med 917 ordrötter. På bokens andra sida gav Zamenhof en språkpolitisk förklaring på ryska som såväl han själv som senare kommentatorer skulle återkomma till i olika sammanhang:

> Ett internationellt språk är liksom varje nationellt språk samhällelig egendom, och författaren avstår för alltid från alla personliga rättigheter till detsamma.[26]

Första boken skickades till tidningar, diverse föreningar och viktiga personer. Dessutom annonserade Zamenhof, särskilt i den ryska pressen. Men resultatet i form av löften att lära sig språket blev aldrig vad han hade hoppats. År 1889 fick han det tusende löftet – med andra ord hade han då nått en tiondels promille av det kritiska antalet. Men han kunde glädja sig åt att en stor del av löftena gavs utan villkor.

Andra boken

Lanseringen av språket var en lång process som inte slutade med publiceringen av *Första boken*. Zamenhofs idé var att samla in synpunkter på språket och publicera dessa tillsammans med sina egna kommentarer i fem eller sex häften under 1888. Dessa häften skulle utgöra *Dua libro* eller *Andra boken*.

Första häftet av *Andra boken* innehöll, förutom övningstexter och ett par poem, ett nytt långt förord av principiell karaktär, där Zamenhof även kommenterade en del förslag som han redan fått. Han förklarade att en ensam persons verk inte kunde vara felfritt och att han därför inte hade lämnat det ifrån sig i den slutliga formen. Han fastslog också: »Jag vill inte vara språkets skapare, jag vill bara vara initiativtagare.«[27]

Nödvändiga förändringar skulle genomföras på basis av de synpunkter som kom in under 1888. Om en »kompetent akademi« ville ta på sig uppgiften att fatta beslut skulle han överlämna allt material till denna.

En sådan lösning föreföll redan vara på gång. I ett tillägg till *Andra boken* pekar Zamenhof på att American Philosophical Society – USA:s äldsta vetenskapliga akademi, initierad av Benjamin Franklin – i slutet av 1887 hade utsett en kommitté som skulle ta ställning till om ett internationellt språk var nödvändigt, om ett sådant var möjligt att skapa och hurdant det i så fall skulle vara. Kommitténs svar var enligt Zamenhof att det var möjligt och nödvändigt, att det skulle ha enklast möjliga stavning och ljudlära, ord som var »mer eller mindre igenkänningsbara för de viktigaste civiliserade folken«, och att »den slutliga formen för ett sådant språk måste vara frukten inte av en enda persons arbete utan av hela den lärda världen«.[28] Dessa idéer sammanföll i princip med Zamenhofs egna.

American Philosophical Society skickade till olika vetenskapliga institutioner ut inbjudningar till en internationell kongress om språkfrågan. Samfundets sekreterare Henry Phillips fick *Första boken* av Zamenhof och skrev en positiv rapport om den. Zamenhof trodde på framgång vid den planerade kongressen – men den kom inte till stånd. Det fanns inte tillräckligt stort intresse.

»Färdigt« språk?

Om inte någon kompetent organisation tog över ansvaret för språket tänkte Zamenhof »själv före årets [1888] slut avgöra den slutliga formen för språket och meddela att det är färdigt«.[29] Det finns många formuleringar hos Zamenhof som ger intryck av att han tänkte sig att språket kan bli slutgiltigt och »färdigt«. Var han inte medveten om att språk ständigt förändras?

När det gäller ordförrådet insåg han naturligtvis att detta måste få växa och förändras. Bland de 16 grammatiska reglerna i *Första boken* ägnas den femtonde åt införlivandet av främmande ord, varvid han tänker på »ord som de flesta språk har härlett från samma källa«. De skulle anpassas till esperantos ortografi och grammatiska principer.

Zamenhof återkom till frågan om språkets utveckling i bland annat förordet till det som kallas *Fundamento de Esperanto* (1905), som består av grammatikens 16 regler, ordlistan *Universala vortaro* och övningstexter i *Ekzercaro*. Där slår han upprepade gånger fast att fundamentet inte får röras. »Fundamentet måste förbli strängt oföränderligt till och med i sina fel.« Vidare säger han att »om en auktoritativ central institution finner att något ord eller någon regel i vårt språk är alltför opassande får den inte avlägsna eller ändra denna form, men den kan föreslå en ny som den rekommenderar till användning parallellt med den gamla formen. Så småningom kommer den nya formen att tränga ut den gamla, som blir en arkaism, på samma vis som vi ser i varje naturligt språk.«[30]

Arkaismerna får emellertid aldrig kastas ut, utan ska finnas kvar i läroböcker och ordböcker tillsammans med de nya formerna. Detta menar Zamenhof blir en garanti för att »esperantos enhet aldrig bryts och inget esperantoverk ens från den första tiden förlorar sitt värde och sin begriplighet för kommande generationer«, även om de förbättringar som görs i språket är stora.

Det är lite oklart vilket tidsperspektiv Zamenhof hade, men en naturlig undran är vad han trodde skulle hända i det långa perspektivet, alltså flera hundra år framåt. Skulle inte *Fundamentos* esperanto komma att skilja sig från det levande språket till den grad att det skulle röra sig om två olika språk?

Sammanhållande tidningar

För att språket skulle bli mer än ett förslag behövde en kontinuerlig utgivning av tidningar och böcker komma igång. I september 1889 kom första numret av *La Esperantisto*, och tanken var att det skulle komma ett nummer i månaden. Tidningen gavs ut i Nürnberg, för Zamenhof hade inte fått utgivningstillstånd i Ryssland. Utgivaren Christian Schmidt var ordförande i Nürnbergs världsspråksförening, som tidigare hade verkat för volapük men år 1888 gått över till esperanto. (1894 gick föreningen över till idiom-neutral och senare till ido!) Zamenhof stod som redaktör. Eftersom de flesta dåtida esperantister bodde i det ryska imperiet var arrangemanget en aning opraktiskt, särskilt som den nyckfulla ryska censuren ofta ställde till besvär när tidningen skulle in i landet.

La Esperantisto.

Zeitschrift für die Freunde der Esperantosprache.

Herausgegeben unter der Mitwirkung des **Dr. Esperanto** (Dr. L. Zamenhof) von **Chr. Schmidt**, Vorstand des Weltsprachevereins in Nürnberg.

Erscheint monatlich einmal.

Zu bestellen auf der Post und in der Buchhandlung von Heerdegen-Barbeck in Nürnberg.

Preis 1 Mark für das Vierteljahr (durch die Post 1,15 Mk.).

Anzeigen werden angenommen zu 20 Pfennig für die Petitzeile.

Gazeto por la amikoj de la lingvo Esperanto.

Sub la kunlaborado de **Dr. Esperanto** (Dr. L. Zamenhof) eldonata de **Chr. Schmidt**, prezidanto de la klubo mondlingva en Nürnberg.

Eliras unu fojon en la monato.

Oni povas aboni sur la poŝto kaj en la librejo de Heerdegen-Barbeck en Nürnberg.

Kosto 1 marko por ¼ de jaro (per la poŝto 1 marko 15 pf.).

Anoncoj estas akceptataj por 20 pfenigoj por la petitlinio.

Nr. 1. **Nürnberg**, 1. September 1889. **1. Jahrgang.**

Prospekt.

Es kurzer Zeit hat die internationale Sprache des Dr. Esperanto in verschiedenen Ländern zahlreiche Freunde gefunden und täglich, ja stündlich wächst deren Zahl, so dass schon jetzt das Bedürfnis eines Organs, welches die Anhänger unserer Sache mit einander verbinden und die Möglichkeit bieten würde, sich gegenseitig zu besprechen und zu beraten, in hohem Grade sich fühlbar macht. Einer vielfach geäusserten Bitte entsprechend, haben wir uns entschlossen, eine Zeitschrift zu gründen, welche den Zweck verfolgen wird, für den Fortschritt und die Verbreitung dieser Sprache zu wirken.

Da unser Blatt das Centralorgan für alle unsere Freunde auf der ganzen Erde bilden soll, wird der Verfasser der Esperantosprache (Herr Dr. Sauerhof) bei der Leitung dieses Unternehmens an der Spitze stehen.

Ausser den reichen Unterhaltungsstoff zur Fortbildung wird unsere Zeitung auch stets Mitteilungen über den Gang unserer Sache, sowie Vor- und Ratschläge für alle diejenigen enthalten, welche sich in den Dienst unserer Bestrebungen gestellt haben. — An uns gerichtete Fragen werden unter der Rubrik »Antworten« stets pünktliche Erledigung finden.

Alle Freunde der Esperantosprache werden gebeten, uns über den Fortschritt unserer Sache an ihrem Platze jederzeit zu unterrichten; auch werden wir für jeden guten Rat oder Vorschlag, der auf die Förderung unserer Sache abzielt, stets dankbar sein.

Unsere Zeitschrift wird nicht allein unseren Freunden sehr willkommen erscheinen, sondern auch von solchen Personen mit Freuden begrüsst werden, die sich für die Weltsprache-Idee interessieren, bis jetzt aber aus irgend welchen Gründen unseren Bestrebungen ihre Teilnahme nicht widmeten.

Die Esperantosprache ist nicht abgeschlossen und unveränderlich. Was Ihre Zukunft betrifft, so äussert sich der Verfasser darüber wie folgt: »Ich habe zwar die Grundlage zu dieser Sprache gegeben, was aber deren Weiterbildung anlangt, so liegt das Schicksal derselben in den Händen ihrer Anhänger. Es sollen von nun an ausschliggebend sein: die Logik, das Talent und die Ansicht der Mehrzahl. Was in der Sprache beibehalten werden soll, darüber soll lediglich — ohne Rücksicht auf meine Person — die Majorität entscheiden.«

Prospectus.

La langue internationale de Dr. Esperanto a trouvé en peu de temps bien des amis dans différents pays. Le nombre de ces amis s'accroit tous les jours, même d'heure en heure. Déjà maintenant le manque d'un organe se fait sentir au plus haut degré pour rallier tous nos amis et pour leur rendre possible de se communiquer mutuellement les desseins et les désirs. A façon de prêtres de nos amis, nous avons résolu de fonder un journal qui a pour but de propager la langue internationale du Dr. Esperanto.

Ce journal, étant en même temps l'organe central pour tous les adhérents de notre cause, qui vivent disperés sur toute la terre, l'inventeur (l'auteur M. Dr. Samenhof) de cette langue se chargera lui-même de la direction de cette entreprise.

Outre une riche matière de conversation pour se perfectionner dans cette langue, le journal contiendra toujours des communications du progrès de notre cause ainsi que des propositions et des conseils pour tous ceux qui se sont adonnés à notre cause. Toutes les questions seront toujours exactement répondues sous la rubrique »Réponses«.

Tous les amis de la langue internationale »Esperanto« sont priés de nous communiquer toujours le progrès de notre cause dans leur endroit. Nous serons aussi toujours reconnaissants de tout bon conseil ou de toute proposition qui aboutit à la propagation de notre cause.

A l'apparition de notre journal non-seulement nos amis ressentiront la plus vive joie, mais encore tous ceux qui ne se sont pas encore intéressés à nos idées je ne sais par quelles raisons.

La langue internationale »Esperanto« n'est pas encore fixée ni invariable. L'auteur s'exprime ainsi sur l'avenir de cette langue: J'ai donné seulement les principes de cette langue, mais quant à son développement, le sort en est mis dans les mains de ses adhérents. Dorénavant la logique, le talent et les avis de la majorité seront décisifs. La majorité décidera ainsi — sans égard à ma personne — tout ce qui doit être retenu dans cette langue.

La langue internationale en question a une haute signification. Pouvoir réaliser cette idée,

Prospekto.

La lingvo internacia »Esperanto« en malmultaj tempo trovis multegan da amikoj en diversaj landoj. La nombro de tiuj ĉi amikoj kun ĉiu tago, kun ĉiu hora kreskas, kaj nun jam forte estas sentata la bezono de la organo, kiu interligus ĉiujn la diajnitajn amikojn kaj donus al ili la eblon paroli kaj konsiliĝi unu kun la alia. Obeante la peton de multegaj amikoj de la lingvo Esperanto, ni decidis fondi gazeton, kiu havus la celon labori por la progresado de tiu ĉi lingvo kaj por la vastigado ĝis en la mondo. La ĉefan konsideranton de nia gazeto prenis ser sin la oficoro de la lingvo mem (Dr. L. Zamenhof), kaj tiel nia gazeto estos centra organo por ĉiuj diajnitaj amikoj de nia afero.

Ekster la riĉa materialo por legi kaj por perfektiĝi en la lingvo, la legante trovos en nia gazeto diversajn sciigojn pri la irado de la afero, proponojn kaj konsiĝojn por ĉiuj, kiuj volas labori por nia afero, kaj en la »Respondoj« al la amikojestos donataj respondoj je la diversaj sparteaj demandoj, kiuj venas de multaj personoj.

Ĉiuja amikoj de la lingvo Esperanto ni petas sendadi al ni ĉiam sciigojn pri la progresado de nia afero en ilia loko kaj ankaŭ proponojn kaj konsiĝojn, kiujn ili trovos utilaj por nia afero.

Nia gazeto havos intereson ne sole por la amikoj de la lingvo »Esperanto«, ĝi havos ankaŭ viran intereson por ĉiuj, kiuj nin interesas je la ideo mem kaj ĝis nun ial ne atiĝis ankoraŭ al la amikoj de la lingvo »Esperanto«. La lingvo Esperanto ne estas fermita kaj malsanĝebla. En la afero de la lingvo internacia dirus la oficoro de tiu ĉi lingvo: »Mi ne volas esti ĉeĥoslovako; mi donis nur la fundamenton, kaj nun nin rolo estas finita, kaj la sorto de la lingvo internacia sin trovas nun en miaj manoj ne pli multe ol en la manoj de ĉiu alia amiko de tiu ĉi lingvo. Leĝdonanto, en la afero de la lingvo internacia de nun devas esti nur logiko, talento kaj la opinio de la plejmulto. Ĉio en la lingvo devas resti tiel, kiel decidos la plej multaj, tute egale, ĉu mi persone konsentas aŭ ne.«

La demando pri lingvo internacia havas gravegan signifon. Se nia amikoj celo estos atingita, rezulte de centjaroj laboro eterne en la historio de l. homaro. Kun la efektivigo de nia

La Esperantisto hade 544 prenumeranter år 1892, av vilka 335 bodde i Ryssland, 124 i Tyskland, 56 i Sverige och 29 i andra länder. Tidskriften tjänade i praktiken som centralt organ, där Zamenhof kommunicerade med anhängarna. I december 1889 föreslog han bildandet av ett internationellt förbund av esperantister, och i mars 1890 förklarade han att »la ligo Internacia de Esperantistoj estas fondita«, alltså att det internationella esperantoförbundet är grundat. Det fick emellertid inget stöd utanför Nürnberg, och Zamenhof tvingades snart konstatera att det var »ett dödfött barn«. Men han släppte inte tanken, och 1893 meddelade han att förbundet helt enkelt består av »prenumeranterna på vår centrala officiella tidning«.[31]

Som centralt organ blev *La Esperantisto* det forum där Zamenhof 1894 lade fram ett antal språkliga reformer för omröstning, delvis som följd av att många språkanvändare ville ändra det ena eller det andra. Det var stora förändringar det rörde sig om, och det har spekulerats i att Zamenhof gick så långt för att han dels ville få ändringsförslagen förkastade, dels ville kunna hävda att han inte var motståndare till förbättringar. Resultatet av omröstningen blev också att en majoritet av de röstande svarade ja på frågan »ska vi låta den gamla (hittillsvarande) formen på vårt språk förbli oförändrad?« I en kommentar säger Zamenhof att även om majoriteten fann att inget bör ändras för tillfället, så innebär det inte ett evigt förbud mot förändringar, »ty var och en förstår ju att vi, en liten samling människor, inte kan fatta ett beslut för alltid i en fråga som – enligt vår förhoppning –

LINGVO INTERNACIA

MONATA GAZETO POR LA LINGVO ESPERANTO.

ELDONATA DE LA KLUBO ESPERANTISTA EN UPSALA.

Kosto de abono por jaro: kronoj 3,00 en germ. markoj 3,30 = frankoj 4,25 = rubloj 1,50.

Pago por anoncoj: 15 ore = 15 pfenigoj = 20 centimoj = 8 kopekoj — por duonpaĝa petitlinio.

Adreso de la redakcio: *Klubo Esperantista, Upsala, Sverige.* (Svedujo.)

Upsala. December 1895. Prova numero.

De la redakcio.

La celo de nia gazeto estas vastigado kaj prilaborado de la lingvo internacia *Esperanto.*

Tiej ĉi vortoj difinas la programon, laŭ kiu la gazeto estos eldonata.

Lingvo internacia apartenas al nenia nacio. Ne ekzistas popolo, kiu konstante parolas ĝin, ne ekzistas regno, en kies limoj ĝi estas konstante uzata, ne ekzistas homo, kiu povas ĝin nomi lingvo parenca. Nia lingvo aperas tie, kie oni sentas bezonon je ĝi, kaj kiam malaperas la bezono, malaperas ankaŭ la lingvo. Nia lingvo estas lingvo tute neŭtrala, ilo de interkomunikiĝo por ĉiuj, kaj la historio de nenia popolo restigis en ĝi posteignojn. Sciencule kaj komercista, turisto kaj literaturisto, maljunulo kaj junulo — ĉiuj ĝin uzas, por ĉiuj ĝi servas egale, kiam ili havas bezonon korespondadi aŭ paroladi kun homoj de aliaj gentoj.

Nia gazeto estos tiel same neŭtrala, kiel neŭtrala estas la lingvo. Ĝi ankaŭ apartenos al nenia nacio kaj al nenia partio; por ĝi ne ekzistas la interesoj de diversaj popoloj, kaj la priponando de diversaj estintajoj politikaj ne trovos lokon en ĝi. Ĉia grava okazo en la vivo politika kaj societa estas tuj priparolata kaj pripensata en la plej diversaj manieroj de la plej diversaj jornaloj kaj gazetoj; ni tuto ne deziras kaj ne povas ilin konkuradi. Vivo societa, vivo politika, ĉia, tuianta interesojn de tiu aŭ alia nacio, forestos el nia gazeto, kiu neniam fariĝos organo de la partio, krom la sola partio de l' lingvo internacia, kaj neniam propagandados iaja sutaŭdifinitaja ideojn, krom unu sola ideo — enkondukado de unu neŭtrala lingvo por interkomunikiĝoj de diversaciaoj.

La plej bona, la plej oportuna, la sola praktike ofprovita lingvo internacia kaj la sola, kiu havas pli malpli vastan literaturon, estas sendube la lingvo *Esperanto.* Propagandadi lingvon internacian — tio ĉi signifas propagandadi la lingvon Esperanto. Sed ni ne limigas nian programon per la sola *propagandado* de la Esperanto: ni pesos ankaŭ *prilaboradi* tiun ĉi lingvon. Per ke ni ne esta malbone komprenitaj, ni penos klarigi, kiel ni komprenas tiun ĉi prilaboradon.

Lingvo Internacia började ges ut 1895 på initiativ av Valdemar Langlet.

stora skaror andra människor senare kommer att vara involverade i«.[32]

Snart kom *La Esperantisto* i ekonomiska svårigheter. I ett försök att komma ur dessa knöt Zamenhof kontakt med rörelsen kring den ryske författaren Lev Tolstoj, som hade uttryckt sympati för esperanto. Det fanns onekligen en viss släktskap mellan den åldrade Tolstojs tro på vad religionen och moralen kan åstadkomma och Zamenhofs tro på ett internationellt språks möjligheter att förbättra världen. Zamenhof upplät plats i *La Esperantisto* för tolstojanerna, och i februarinumret 1895 publicerades en essä av

Tolstoj själv med titeln *Förnuft eller tro*. Denna skapade emellertid problem med den ryska censuren. Zamenhof tröttnade på alla svårigheter, och sista numret av tidningen kom ut sommaren 1895.

Under några månader stod esperantorörelsen utan gemensam tidning, tills esperantoklubben i Uppsala i december 1895 gav ut första numret av *Lingvo Internacia.* Initiativtagare var Uppsalastudenten Valdemar Langlet (1872–1960) och den två år äldre ryske kemisten och chefen för ett vininstitut i Odessa, Vladimir Gernet. De hade träffats i Odessa i slutet av sommaren 1895 i samband med en av Langlets många resor.*

Finansiella och praktiska problem – några hundra prenumeranter var en för liten bas, och att skicka korrekturen till Odessa var tidsödande – ledde till diverse mixtrande med utgivningen och redaktörskapet av *Lingvo Internacia*. Slutligen hamnade tidningen i Paris, där den fortlevde till första världskriget. Detta var ett av flera tecken på att rörelsens centrum hade förflyttats till Frankrike.

* Langlet var senare anställd vid den svenska beskickningen i Budapest och blev i slutet av andra världskriget chefsdelegat för svenska Röda korset i Budapest. Tillsammans med sin andra hustru Nina, dotter till den redan nämnde Nikolaj Borovko, ordnade han förläggning, mat och sjukvård åt flyktingar, och i svenska Röda korsets namn utfärdade han skyddsbrev som räddade många människor, i huvudsak judar, från nazisterna. Denna verksamhet drevs sedan vidare av Raoul Wallenberg, som genom sitt dramatiska försvinnande blivit mer uppmärksammad än makarna Langlet.

Nytt centrum i Frankrike

Det hade varit problematiskt rent praktiskt med att ha esperantorörelsens tyngdpunkt i Ryssland, främst på grund av den ryska byråkratin och censuren. Men man har också pekat på en faktor av mer ideologisk karaktär, nämligen tendensen att esperantorörelsen utvecklades till en isolerad sekt som kunde få svårt att få stöd i Västeuropa. Många ryska esperantister hade en idealistisk hållning som gick långt bortom språket som praktiskt verktyg. Även Zamenhofs egen inställning var av liknande slag. Hans känslosamma poem handlar mycket om broderskap och harmoni i fråga om »vår heliga sak«. Framtiden, då esperantismen segrat efter att ha föraktats och hånats, får apokalyptiska dimensioner, till exempel i slutstroferna i *Al la fratoj* (Till bröderna), publicerad i *La Esperantisto* 1889:

> Det ärofulla målet, den heliga saken,
> Segern – snart kommer den;
> Vi skall höja huvudet med stolthet,
> Världen kommer att välsigna oss med glädje.
>
> Då väntar oss belöningen,
> den rikaste och ståtligaste:
> Vårt arbete och tålamod
> kommer att göra världen lycklig![33]

Mot en sådan drömmande sentimentalitet kontrasterade en kyligare fransk intellektualism, enligt vilken esperanto »bara« var ett språk som kunde ha praktisk betydelse. Den tidigt ledande franske esperantisten var Louis de Beaufront, som lärt sig språket redan 1888. Beaufront var språkligt bildad, bland annat under Max Müller, och hade organisatorisk talang. År 1898 initierade han Société pour la propagation de l'Espéranto (SPPE) och tidningen *L'Esperantiste*, som var tvåspråkig och genom sin höga kvalitet blev viktig för att värva nya anhängare. Som redan nämnts var det Beaufront som vid Parisutställningen 1900 höll ett föredrag baserat på Zamenhofs essä om idén om ett internationellt språk. Beaufront inriktade sig på att värva intellektuella med en position i samhället, som författare, vetenskapsmän, redaktörer och politiker. Det gav den franska esperantorörelsen tyngd utåt.

Individuell intellektuell duglighet är ingen garanti för harmoniskt samarbete. Misshälligheter uppstod tidigt bland de ledande fransmännen, bland annat på grund av Dreyfusaffären, som skar djupt in i det franska samhället och där ledande franska esperantister hamnade på olika sidor. Men verksamheten växte ändå snabbt under några år. Societo Franca por Propagando de Esperanto (SFPE), som från 1903 var det nya namnet på SPPE, gick från 2 543 medlemmar år 1903 till 4 052 år 1905. Det sistnämnda året fanns det 102 lokala esperantogrupper i Frankrike som tillsammans arrangerade 144 kurser.[34]

Organisatorisk tillväxt

Före sekelskiftet 1900 var det inte så vanligt att esperanto talades mellan människor med olika modersmål, utan det användes mest i skrift. Tidiga personliga möten var så ovanliga att de uppmärksammades i esperantotidningarna. Ett av dessa ägde rum i Dijon 1900 mellan dr Krikortz från Stockholm och Daniel Lambert, som i ett brev publicerat i *L'Esperantiste* beskrev detta sitt första samtal på esperanto, då han under åtta timmar samtalade med den svenske gästen och visade honom staden.

Esperantogruppen i Le Havre inspirerades till större möten, och sommaren 1903 ägde det första rum med en handfull utländska gäster. Den 8 och 9 augusti året därpå hade man samlingar i Calais och Dover med omkring 200 deltagare, främst engelsmän och fransmän, med officiella mottagningar av städernas representanter, banketter, högtidstal och sånger.

Åren 1902 och 1903 medförde en stark spridning även utanför kärnländerna Ryssland och Frankrike. Den första kända brittiska esperantogruppen bildades 1902 i Keighley, och 1903 tillkom klubbar i London, Glasgow, Edinburgh och Dublin. På nationell nivå grundades det brittiska esperantoförbundet 1904. I Italien och Spanien kom nationella esperantoorganisationer 1902 respektive 1903, det sistnämnda året även i Schweiz. I Sverige dröjde det till 1906, även om den första svenska esperantoklubben hade bildats redan 1891 i Uppsala. Utanför Europa uppstod i början av 1900-talet grupper i bland annat Brasilien, Chile, Peru och Mongoliet.

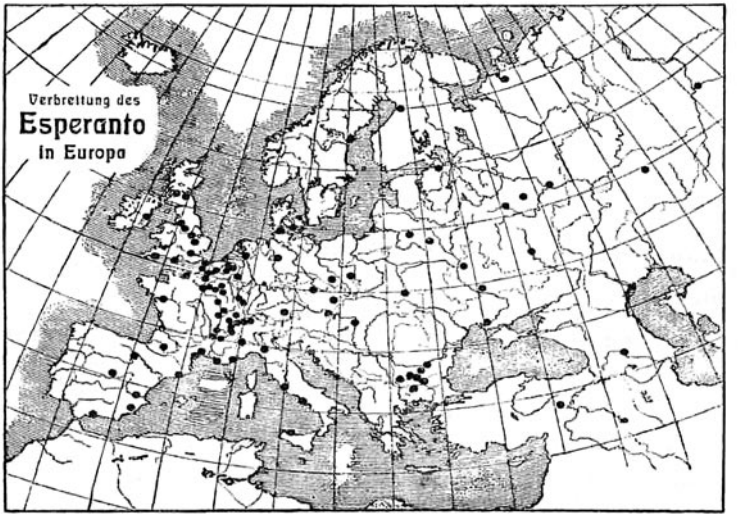

Esperantoklubbar i Europa och Ryssland 1905 (inte komplett karta).

Tidens långsamma kommunikationer gjorde det svårt att få stora globala organisationer att fungera effektivt. Ett uttryck för detta är att när Zamenhof år 1905 föreslog regler för en verksamhetskommitté inom ett tilltänkt internationellt förbund framförde han kravet att alla kommitténs medlemmar skulle bo i samma stad!

Esperantoorganisationerna gav ofta ut mer eller mindre anspråksfulla medlemsorgan, så att antalet tidningar växte från 2 år 1900 till omkring 30 år 1905. I procentuella tal var rörelsens tillväxt i olika avseenden mycket stor under de första åren av 1900-talet.

Språket kommer till Sverige

Esperanto kom till Sverige ganska tidigt genom några entusiastiska studenter. År 1889, två år efter det att Zamenhof hade publicerat *Första boken* för ryssar, kom en svensk översättning ut på Gleerups förlag i Lund. Översättare var Gustaf Henriclundquist, en ung student från Ystad som kring 1890 utvandrade till Frankrike, tog sig namnet Sébastien Voirol och verkade som fransk författare.

Den 31 mars 1889 hade en teologistudent i Uppsala, Axel Runstedt, i en bokhandel funnit en lärobok som getts ut i Nürn-

Vykort som visar elever och lärare vid en esperantokurs i Gävle 1913.

berg och som blev hans och några andra svenskars väg till esperanto. Året därpå gav Runstedt själv ut ett enkelt läromedel i form av ett flygblad, och han blev den förste ordföranden när esperantoföreningen i Uppsala grundades 1891. Han efterträddes 1892 av Valdemar Langlet, som under sju decennier kom att spela en viktig roll i den svenska esperantorörelsen vid sidan av sina övriga insatser i det offentliga livet.

I april 1898 tillkom en esperantoklubb i Stockholm. Rörelsen växte, och när Svenska Esperantoförbundet bildades 1906 deltog representanter för föreningar i Stockholm, Uppsala, Falun, Eskilstuna, Karlshamn, Södertälje och Malmö, utöver enskilda esperantister från olika delar av landet. År 1908 fanns det 28 mer eller mindre livaktiga esperantoföreningar i Sverige.[35]

Kongressen i Boulogne-sur-Mer 1905

Mötena i kanalstäderna 1904 blev utgångspunkten för en mer ambitiös kongress som hölls 7–12 augusti 1905 i Boulogne-sur-Mer, en kuststad några mil sydväst om Calais.

Hustrun Klara hade blivit Zamenhofs viktigaste medhjälpare i det praktiska arbetet med att sprida esperanto. Hon skötte en stor del av de administrativa uppgifterna, expedierade brev och böcker. Inför kongressen i Boulogne-sur-Mer var Zamenhof inbjuden att gästa ögonläkarkollegan och esperantisten Émile Javal i Paris. Men han tyckte att Klara också förtjänade att inbjudas, och skrev i ett brev:

Kongressdeltagare 7–12 augusti 1905 i Boulogne-sur-Mer.

Nu vill jag vända mig till Er med följande vädjan: Skulle Ni och Er ärade familj vilja acceptera som gäst förutom mig även min hustru? Min hustru har på det trognaste och mest uppoffrande sätt deltagit i alla lidanden och otrevligheter som esperanto orsakade de första åren, och det vore inte bra om hon inte nu fick deltaga i esperantos första fest. Därför har jag bett henne att hon ska följa med mig till kongressen, och om det finns plats i ert hus hoppas jag att Ni inte vägrar att ta emot och härbärgera även min hustru.[36]

Zamenhof och hans hustru reste med tåg från Warszawa och gjorde en veckas uppehåll i Paris, där han 29 juli utnämndes till riddare av franska Hederslegionen i enlighet med ett dekret undertecknat samma dag av president Émile Loubet.

Zamenhof for till kongressen efter viss tvekan. Hans hälsa var skral efter många års rökande, alltför hårt arbete och alltför lite motion, och därför hade han befriats från att tjänstgöra som läkare i det rysk-japanska kriget. Han var heller inte van att uppträda offentligt, han hade svag röst och han besvärades av att man planerade ceremonier för att hedra honom. Han skrev till en av arrangörerna:

Kongressdeltagare vid festen i kasinot i Boulogne-sur-Mer.

> Jag ber Er, godtag inget i kongressprogrammet som har att göra med min *person*. Jag vill att kongressdeltagarna i mig *inte* ser esperantos upphovsman utan bara en *enkel esperantist*. Jag läste att en av esperantisterna förbereder en »lovsång till Zamenhof«, att det i Ert program finns en »fest till Zamenhofs ära« och så vidare. … Jag ber Er enträget, *kasta ut* allt detta! Esperantos *upphovsman* måste på kongressen betraktas som död och icke existerande; för kongressen får bara *saken* existera.[37]

Zamenhof förklarar vidare att på den minnesmedalj som man tänker prägla får inte hans bild eller namn finnas, och att det inte beror på blygsamhet från hans sida utan är en nödvändighet. »Vår sak kommer att nå framgång bara om den alltid är *helt utan personanknytning*.«

Kongressen fick officiellt 688 anmälningar från 20 länder. Programmet var varierande med bland annat konserter nästan varje kväll, gudstjänst, två teaterföreställningar (den ena var Molières *Det påtvingade giftermålet* som spelades av sju amatörer från olika länder), fest följd av bal i stadens kasino, utflykter till badorten Wimereux och till Dover och Folkstone, samt naturligtvis arbetsmöten. På dessa diskuterades sådant som bildandet av ett internationellt förbund, en språkkommitté och införandet av esperanto som telegrafspråk.

Zamenhof höll öppningstalet. Däri fanns inslag om en »helig dag«, »gåtfulla ljud genom luften i rummet« som var ohörbara

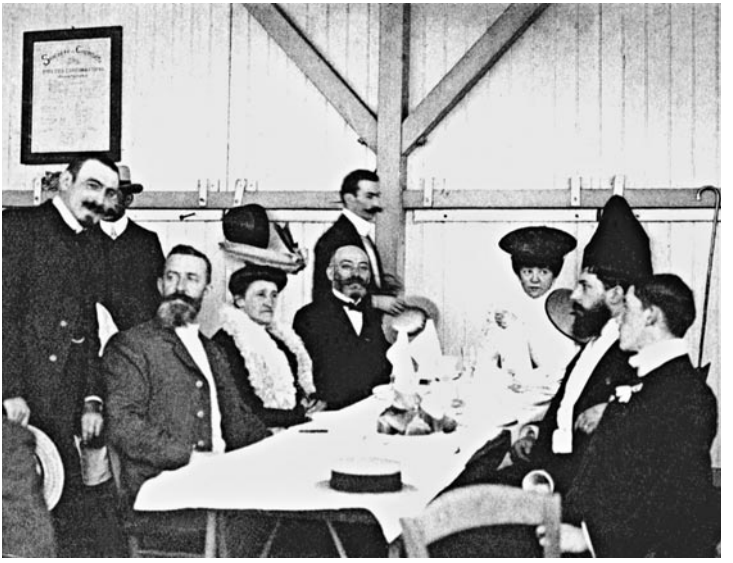

Familjen Zamenhof och Alfred Michaux vid den första esperantokongressen 1905 i Boulogne-sur-Mer.

»men förnimbara för varje känslig själ«, »en tusenårig dröm« som nu »börjar förverkligas«, och »människor som nu talar med varandra som bröder, som medborgare av en nation«. Talet slutade med en bön i diktform, »Bön under det gröna standaret«.

Zamenhof hade i förväg skickat manuskriptet till Alfred Michaux, som i Paris hade ett möte med andra ledande franska esperantister: Théophile Cart (som bland annat undervisat om fransk litteratur vid Uppsala universitet 1891–92), filosofen

Émile Boirac, matematikern Carlo Bourlet, ögonläkaren Émile Javal och generalen Hippolyte Sébert. Man diskuterade Zamenhofs kommande tal, som Michaux läst upp.

Gaston Waringhien, som har redigerat två band med Zamenhofs brev till de ledande fransmännen 1901–1914, träffade år 1933 Michaux som berättade om mötet. Waringhien skriver:

> Det är svårt att föreställa sig förvåningen och känslan av skandal hos dessa franska intellektuella med sitt cartesianska och rationella sinnelag, representanter för ett profant universitet eller anhängare av en icke-religiös regering, sedan länge vana vid att identifiera fritänkande med gudlöshet, när de hörde denna flammande bön till »den höga moraliska Makten«, och denna djärva uppmaning att ena trossamfunden:
>
> Kristna, judar eller muslimer
> Alla är vi Guds söner …
>
> »Men det är en judisk profet!« utropade Bourlet, och Cart fortsatte från sitt håll: »Där ser ni slaven! Aldrig kommer Michaux att kunna tygla denne galning!« – och Sébert jämrade: »Vi kommer att gå under av löje!« Följaktligen beslöt de att man ovillkorligen måste stoppa åtminstone bönen.[38]

När Zamenhof anlänt till Boulogne-sur-Mer hade de franska ledarna ett möte med honom och försökte få honom att modifiera en del ställen i sitt kommande tal, och att avstå från den avslutande bönen. Det enda de lyckades åstadkomma var att den

sista strofen i bönen inte skulle publiceras (vilket dock har skett på andra ställen än i Zamenhofs *Fundamenta krestomatio*). Strofen hade följande innehåll:

> Samlas bröder, knäpp händerna,
> Framåt med fredliga vapen!
> Kristna, judar eller muslimer,
> Alla är vi Guds söner.
> Alltid må vi minnas mänsklighetens goda,
> Och trots hinder, utan att stanna,
> Ska vi envist gå mot det broderliga målet
> Ständigt framåt![39]

Talet blev ändå inte så pinsamt som fransmännen befarat: »De hade inte förutsett den extraordinära atmosfären vid kongressen, den religiösa entusiasmen hos människor från 20 olika nationer som kommunicerade inom samma idé om världsomfattande förståelse och fred«, sammanfattar Waringhien. Zamenhof fick långa ovationer när han slutat tala.

Deklarationen om esperantismen

Ett bestående resultat av kongressen – förutom erfarenheten att esperanto fungerar även som talspråk; mötesspråket var naturligtvis esperanto – var den deklaration om esperantismen som kongressen antog.[40] Denna fungerade länge som en officiös defi-

nition av vad esperantismen innebär. Ursprungsförslaget hade författats av Zamenhof, men det kortades ned från sju punkter till fem.

Den första punkten fastslår att »esperantismen är en strävan att i hela världen utbreda användandet av ett neutralt allmänmänskligt språk, som 'utan att göra intrång i folkens inre liv och *utan att avse att undanträngа de existerande nationalspråken*' [min kursivering] skall bereda möjlighet för människor av olika nationer att sinsemellan göra sig förstådda«. Språket ska också kunna användas av allmänna institutioner i länder med språkstrider och i skrifter som är av intresse för alla folk.

I den andra punkten framhålls att bara ett konstgjort språk kan komma i fråga som internationellt språk, och att esperanto är lämpligast. I den tredje sägs att esperanto är »hela världens egendom« och att vem som helst får »använda språket för vilka ändamål som helst«. Den fjärde punkten handlar om att *Fundamento de esperanto* är språkligt oantastligt och normerande, och den femte fastslår att varje person som använder språket kallas esperantist.

Deklarationen skiljer sig från Zamenhofs personliga texter genom frånvaron av emotionella inslag. Författaren Leo Belmont (pseudonym för Leopold Blumental) hade velat ha ett inslag om esperantos betydelse för freden, men det godtogs inte. Den enda antydningen åt det hållet finns under första punkten, där det talas om att i länder med språkstrider skulle esperanto kunna bilägga dessa genom att användas av offentliga institutioner. Deklaratio-

nen uttrycker betydligt mer begränsade mål än Zamenhof visat i andra sammanhang, särskilt i ungdomen, då det handlade om att skapa harmoni och ena hela mänskligheten, eller åtminstone judenheten, och där esperanto var ett inslag i detta.

Kongresstal i skuggan av pogromer

Den andra världskongressen ägde rum i Genève 1906 och kännetecknades mindre av fest och mer av arbete än den första. Zamenhofs stora tal var direkt påverkat av pogromerna i Białystok 1905 och 1906. Han sade att han som barn hade drömt om att främlingskapet mellan invånarna skulle upphöra efter ett antal år. Men i stället hade motsatsen inträffat:

> På gatorna i min olyckliga födelsestad kastade sig vilda människor som de råaste bestar med hackor och järnstänger på stillsamma invånare vilkas enda skuld var att de talade ett annat språk och hade en annan religion än bestarna. Av det skälet krossade man skallarna och stack ut ögonen på män och kvinnor, skröpliga åldringar och hjälplösa barn! …
>
> Man vet att inte det ryska folket är skyldigt till det bestialiska slaktandet i Białystok och andra städer, för man vet att det ryska folket aldrig varit grymt och blodtörstigt. Man vet att inte tatarer och armenier är skyldiga till det ständiga slaktandet, för bägge dessa folk är stillsamma och vill inte härska över någon mot dennes vilja. Det enda de önskar är att man låter dem leva i lugn och ro. Man vet nu helt klart att de

Zamenhof upprördes av pogromerna i Białystok 1905 och 1906. Soldaterna hade inte hindrat våldet mellan folkgrupperna.

skyldiga är en rad avskyvärda skurkar som med de slugaste och gemenaste metoder, med en massa utspridda lögner och förtal på konstlad väg skapar förfärligt hat mellan olika folkgrupper. Men skulle de värsta lögnerna och förtalen kunna ge så hemska frukter om folkgrupperna kände varandra ordentligt, och om det inte mellan dem stod höga och tjocka murar som hindrar dem att fritt kommunicera med varandra och att se att de som hör till andra folkslag är samma slags

människor som vi, att deras litteratur inte predikar några hemska brott utan har samma etik och samma ideal som vår? Riv, riv murarna mellan folken, och ge dem möjlighet att fritt lära känna varandra och kommunicera på en neutral grund. Bara då kan sådana bestialiteter upphöra som vi nu ser på olika platser.[41]

Vi har mött samma tankar hos Zamenhof ett decennium tidigare i brevet till Borovko, men Zamenhofs antixenofobiska hållning blir ännu tydligare här där den knyts till aktuella pogromer. Den kan fortfarande tjäna som föredöme.

Fler världskongresser

Kongresserna i Boulogne-sur-Mer 1905 och Genève 1906 brukar betraktas som esperantisternas första världskongresser. Sådana har sedan ägt rum varje år med undantag för några år i samband med de två världskrigen. Deltagarantalet har varierat mellan 163 (San Francisco år 1915) och 5 946 (Warszawa år 1987). Under 2000-talets första tretton år har det pendlat mellan 848 (Hanoi år 2012) och 2 344 (Vilnius år 2005).

Vid fyra tillfällen har världskongressen hållits i Sverige. Första gången var i Stockholm 1934 med 2 042 deltagare, mitt under esperantorörelsens guldålder. Andra gången var i Malmö 1948 (1 761 deltagare), då världen började resa sig efter andra världskriget. Infrastrukturen var ännu inte anpassad till stora evene-

Vid kongressen i Antwerpen 1911 övertog entusiastiska deltagare hästarnas roll som dragare av Zamenhofs vagn.

mang, och arrangörerna hade ett styvt arbete med att inhysa deltagarna i privatbostäder; hotellboende var ännu inte så vanligt bland kongressdeltagarna. Stockholm härbärgerade världskongressen för andra gången 1980 (1 807 deltagare), en kongress vars utmärkta organisation blev dess eftermäle. Göteborg var kongresstad 2003 (1 792 deltagare).Världskongresserna har blivit en central institution och manifestation med programinslag som nu är ungefär lika olikartade som första gången men betydligt fler, så att många saker pågår parallellt.

Under och kring de första kongresserna var esperantorörelsen föga organiserad på ett övergripande plan. Åt detta ägnades där-

Deltagare vid kongressen i Stockholm 1934
samlade på borggården vid Stadshuset.

för mycket diskussioner, och en språkkommitté och en organisationskommitté skapades med ett gemensamt kansli som började fungera i Paris 1906.

Klara deltog tillsammans med Ludwik i alla världskongresser före första världskriget. Och hon var ett nödvändigt stöd inte bara i administrativa frågor. Ludwik hade tilltagande hjärtproblem, men världskongresserna ville han delta i trots att hans engagemang gjorde att de blev mycket tröttande för honom. Enligt brodern Felix brukade han säga: »Varje kongress ger mig mycket stor tillfredsställelse och bevis på segern för vår idé, men samtidigt tar var och en bort några år från mitt liv.«[42]

Idokrisen

Det är inte svårt att föreställa sig att ett konstruerat språk som esperanto lockar fram reformförslag i betydligt större utsträckning än naturliga språk. Ett av dessa förslag var så genomgripande att det närmast rörde sig om ett nytt språk, och det drog åtminstone tillfälligt med sig en stor del av esperantisterna. Det handlar om den så kallade idokrisen som uppkom 1907.

I samband med Parisutställningen 1900 hade fransmännen Léopold Leau och Louis Couturat tagit initiativet till en »Delegation för antagandet av ett internationellt språk«. Man samlade in underskrifter och anmälningar från organisationer och universitetsfolk. Hjälp fick man särskilt från esperantister. Couturat och Leau publicerade som bakgrundsmaterial *Histoire de la langue universelle* (1903) och *Les nouvelles langues internationales* (1907).

Tanken var att valet av internationellt hjälpspråk skulle fattas av Association Internationale des Académies, en organisation med syftet att knyta samman olika vetenskapsakademier runtom i världen. Om denna organisation inte ville fatta något beslut i språkfrågan skulle delegationens kommitté göra det.

Förhoppningen att Association Internationale des Académies skulle komma med ett beslut grusades. Vid ett möte i Wien 29 maj 1907 förklarade organisationen att den inte var kompetent att fatta beslut i en fråga som »kommer att lösas av livet självt«.[43]

Som nästa steg utsåg delegationen därför den 25 juni 1907 en arbetskommitté med Wilhelm Ostwald (nobelpristagare i kemi

Otto Jespersen och Louis de Beaufront föredrog ido.

1909) som ordförande. Bland övriga kommittémedlemmar fanns de kända språkvetarna Jan Baudouin de Courtenay och Otto Jespersen. Kommittén hade 18 möten i Paris 15–24 oktober 1907, efter att under några månader gått igenom stora mängder material. Jespersen har gett en detaljerad beskrivning av hur det gick till.[44]

Upphovsmännen bakom olika språk var inbjudna att tala för sina projekt, antingen personligen eller genom ombud. Där fanns representanter för spokil, parla, la langue bleue och esperanto. Zamenhof var inte närvarande men representerades av de Beaufront. Under diskussionernas gång kom man fram till att det valda språket i största utsträckning borde »använda element som

redan var internationella i de naturliga språken«. De mest kända konstspråken av denna typ var esperanto, neutral, novlatin och universal, av vilka de två förstnämnda spelade den största rollen i debatterna.

Under de sista sessionerna hamnade idospråket i centrum. Det presenterades av Couturat, men författaren var anonym. Det liknade esperanto. (I *Världsspråk och vetenskap* ger Couturat, Jespersen och tre andra inflytelserika idister intressanta argument för sin sak.)

Vid det sista mötet på kvällen den 24 oktober beslöt kommittén enligt Jespersen att

> inget av de undersökta språken kan antas i sin helhet och utan förändringar. Den beslöt att i princip anta esperanto på grund av dettas relativa fullkomlighet och dess redan många tillämpningar, förutsatt att en del förändringar genomförs av den permanenta kommissionen [som valts för att slutföra arbetet] i den riktning som definieras av slutsatserna i sekreterarens rapport och genom projektet ido. Kommissionen ska försöka komma överens med esperantisternas språkkommitté.

Otto Jespersen hade räknat med att det skulle bli lätt att komma överens med esperantisternas språkkommitté och att alla världsspråkvänner snart skulle kunna samlas kring ett »reformerat esperanto«. Hans beskrivning av fortsättningen andas därför bitterhet:

> Snart blev det emellertid uppenbart att det i esperantovärlden fanns element som var mycket fientliga till detta samarbete. Dr Zamenhof, som många gånger hade förklarat att han skulle underordna sig, om en kompetent vetenskaplig kommitté skulle förändra hans språk »till oigenkännlighet« – dr Zamenhof, som själv 1894 hade föreslagit extremt radikala förändringar i esperanto (av vilka åtskilliga sammanfaller med dem som vi genomförde) – som två gånger så sent som 1906 föreslog förändringar som aldrig publicerades av esperantisterna … – dr Zamenhof, som till och med efter det att sammanträdena avslutats hade sänt oss några förslag till reformer i sitt språk – samme dr Zamenhof bröt nu plötsligt i januari 1908 all diskussion med oss, förklarade att delegationen inte alls existerade för honom, och sedan dess håller han fast vid det rigida oförändrade esperanto, utan att ta bort några av de defekter som både praktiker och teoretiker har pekat på.

Det blev en brytning mellan esperantisterna och delegationens permanenta kommission. Kommissionen fortsatte sitt arbete med grammatik och ordbok och publicerade resultatet våren 1908. Ledande esperantister som Bourlet, Boirac, Cart och Zamenhof själv höll emellertid fast vid det gamla esperanto. En del av esperantorörelsen gick över till ido, och enligt uppskattningar som figurerar i litteraturen skulle cirka fem procent av esperantisterna och 20 procent av rörelsens ledare ha blivit idister.

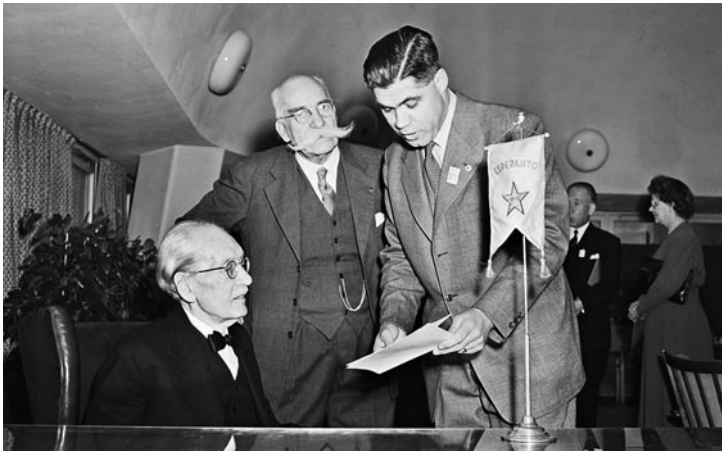

Sveriges esperantister har kongress 1952 på Byggnadsföreningen i Stockholm. Fr. h. ordföranden i esperantoförbundet Jan Strönne tillsammans med veteranerna Paul Nylén och Valdemar Langlet.

I Sverige tog sig detta bland annat uttryck i att Per Ahlberg, redaktör för *Esperantisten*, plötsligt förklarade att tidningen gått över till ido. (1928 började Ahlberg propagera för novial.) Under något år ersattes *Esperantisten* som förbundets organ av danskarnas *Dana Esperantisto*. I oktober 1909 bildades en ny esperantoklubb i Stockholm sedan Ahlberg och idisterna fått övertaget i den gamla. Journalisten Paul Nylén (1870–1958) hade varit sammankallande och blev den nya klubbens ordförande. Han hade varit esperantist sedan 1892 och blev efter hand nestorn i den svenska esperantorörelsen, välkänd inte bara för sin duglighet

utan också för sitt yttre, »med ett ansikte bestående nästan bara av en mustasch och glasögon; men bakom glasögonen lyser en livlig blick, bakom mustaschen döljer sig en fond av visa och elokventa uttalanden«.[45]

Det blev inte så att ido slog ut esperanto. Tidningar som gått över till ido ersattes i stor utsträckning med nya esperantotidningar, och en del idister gick tillbaka till esperanto. Men idokrisen skapade bitterhet på många håll. Det är ju segrarna som skriver historia, och i en av de mest kända Zamenhofbiografierna beskrivs händelserna under kapitelrubriken »Perfido«, det vill säga förräderi.[46] Särskild upprördhet vållades av att de Beaufront inte stödde Zamenhofs esperanto. Zamenhofs egen bittra förundran framgår bland annat i hans brev till general Sébert den 27 oktober 1907:

> Herr de Beaufronts beteende förefaller mig mycket misstänkt. För att visa honom mitt förtroende valde jag honom som min representant i delegationen – och utan att alls fråga mig gick han plötsligt och överraskande över till reformisterna och skrev i ett brev till mig att esperanto oundvikligen måste dö, att om fem år återstår bara minnet av esperanto, och så vidare.[47]

I maj 1908 förklarade de Beaufront i *L'Esperantiste* att bakom pseudonymen ido, som också blivit språkets namn, stod han själv. Men det finns annat som tyder på att även Couturat haft ett fing-

er med i spelet och kanske till och med var den egentlige upphovsmannen.[48]

Universella esperantoförbundet

I början av 1900-talet hade kommunikationssystemet utvecklats och underlättat det internationella umgänget. Det uppstod då ett tydligare behov av en internationell esperantoorganisation. När den akuta idokrisen var över och själva språkets egenskaper inte längre var i fokus kunde mer kraft läggas på språkets praktiska användning och organisationsfrågor.

I detta läge framträdde en tjugoårig schweizare vid namn Hector Hodler, son till den kände målaren Ferdinand Hodler. Hodler tog upp en idé om att skapa en organisation som på olika orter i världen hade ombud som kunde hjälpa medlemmarna med olika tjänster. Det kunde handla om kommersiell information, bokning av hotellrum och mycket annat. Hodler var övertygad om att gränserna mellan olika länder skulle försvinna under 1900-talet, luftskepp skulle besegra avstånden och en känsla av solidaritet mellan jordens invånare skulle växa fram. I denna nya värld kunde en organisation enligt Hodlers idé ge ett praktiskt bidrag.

Så grundades Universella esperantoförbundet (Universala Esperanto-Asocio, förkortat UEA) den 28 april 1908. Zamenhof hade från början varit tveksam, eftersom UEA bildades vid sidan av de tidigare organisationerna. Men snart omvändes han och förklarade vid världskongressen 1909 att »UEA har blivit den

viktigaste institutionen inom vår rörelse«.[49] Medlemsantalet uppgick till drygt 7 000 personer år 1914 (vilket är mer än antalet individuella medlemmar i dag), och mellan 1909 och 1913 sägs ombuden ha utfört 45 000 praktiska tjänster.

Humanist, naturvetare och tekniker

För att klassificera Zamenhof som intellektuell krävs flera etiketter. Han var som läkare naturvetare i vid bemärkelse, och som språkkonstruktör humanist i den meningen att han ägnade sig åt humaniora. Men han var också humanist i meningen »en person som betonar vikten av respekt för människans värdighet och rättigheter«.

Allt detta manifesteras samlat i ett förord av Zamenhof i årsboken 1909 för Tutmonda Esperantista Kuracista Asocio (Universella esperantistiska läkarförbundet), en organisation som grundats vid fjärde världskongressen i Dresden 1908. Zamenhof skriver:

> Medicinen hör till de vetenskaper och yrken som mer än alla andra har rent »mänsklig« karaktär. Läkaren har framför sig alltid bara en människa som behöver hans hjälp, och det intresserar honom inte vilket folkslag eller land patienten tillhör. Inte bara utlänningar utan ofta till och med direkt stridande fiender till hans nation anförtror sig till läkaren, och denne har inte rätt att vägra eller ens avpassa sin hjälp efter någon nationell sympati eller antipati.

Dzikagatan i Warszawa där Zamenhof bodde 1898–1914.
En del av gatan fick år 1931 namnet Zamenhofgatan.

Därför finner normalt de rent mänskliga idealen i ingen annan grupp så många anhängare som bland läkare. Och det mest fundamentala av dessa ideal, att människor förstår varandra, har alltid funnit många vänner bland läkarna.

Många sjuklingar erfar ofta hur betydelsefullt det skulle vara om den medicinska hjälpen inte mötte några språkliga hinder. Att avlägsna dessa hinder är målet för Universella esperantistiska läkarförbundet, vars grundande vi hälsar med glädje. Förbundet kommer att ge stor nytta åt den medicinska vetenskapen, åt läkarna och åt de sjuka.[50]

Paret Zamenhof på båtresa under kongressen i Dresden 1908.
Till höger Królewskagatan i Warszawa vid början av 1900-talet.

Zamenhof var även tekniskt begåvad. Han uppfann bland annat en skrivmaskin som han lär ha fått patent på, men när han blev medveten om att det fanns bättre konstruktioner lämnade han projektet. Vid världskongressen i Warszawa 1937 hade man en utställning av flera av hans praktiska uppfinningar. Föremålen förstördes vid ett tyskt bombanfall mot Warszawa i september 1939 då de förvarades i familjen Zamenhofs bostad på Królewskagatan 41.[51]

Carlo Bourlet och Hachette

Matematikern Carlo Bourlet var en viktig fransk esperantist. Han hade gett ut sina läroböcker i matematik på Parisförlaget Hachette och lyckades övertyga förlaget om att även ge ut esperantolitteratur, som därmed blev relativt lättåtkomlig tack vare förlagets internationella distributionskanaler. Rekordåret 1907 gav förlaget ut 57 böcker om eller på esperanto. Under perioden 1901–1914 blev det totalt omkring 350 böcker, inklusive 21 upplagor av Zamenhofs *Fundamento*.[52] Hachette svarade därmed för en stor del av esperantolitteraturen fram till första världskriget. I översättning av Zamenhof gav man bland annat ut Shakespeares *Hamlet*, Gogols *Revisorn*, Molières *George Dandin*, Goethes *Ifigenia på Tauris* och Schillers *Rövarna* för att nämna några av de mest kända verken. Med en serie kallad »Kolekto aprobita de d-ro Zamenhof« fick förlaget under några år monopol på böcker godkända av Zamenhof.

Efter att Bourlet, som hade varit drivande bakom Hachettes esperantoutgivning, hade dött blott 47 år gammal i augusti 1913 efter att ha satt ett fiskben i halsen, försvann förlagets intresse för esperanto. Kontraktet mellan Zamenhof och Hachette upphävdes. Zamenhof tycks ha haft blandade känslor inför detta: »Jag är följaktligen åter en fri människa, och jag kan ge ut mina framtida verk var och hos vem jag vill«, skrev han i ett brev i december samma år. Men de ekonomiska nackdelarna var betydande:

Ludwik Zamenhof vid sitt skrivbord i Warszawa.

Mitt yrke, som ger mig mycket arbete, ger mig ändå inte tillräckliga inkomster, ty mina patienter betalar mig mycket lite (den som kan betala lite mer föredrar att gå till andra läkare). Att jag de senaste 9–10 åren kunnat leva utan bekymmer och till och med tillåta mig 5 eller 6 veckors semester varje år för att förbättra min hälsa – denna möjlighet har bara de inkomster som jag fått för mitt arbete av Hachette gett mig. Nu när Hachette inte längre vill ge ut mina verk måste jag söka något annat sätt att täcka underskottet i min yrkesverksamhet (till exempel förvägra mig den för mig väldigt viktiga sommarledigheten, försöka få fler patienter och så vidare).[53]

Zamenhof hade samtidigt stora bekymmer med sin översättning av Bibelns Gamla testamente. Översättningsarbetet var oerhört ansträngande, och han skriver att om han skulle fortsätta med det måste det ge inkomster.

Europas förenta stater

Första världskrigets utbrott 1914 stred naturligtvis mot esperantisternas framtidsoptimism, men det innebar också att UEA osökt fick en praktisk uppgift att fylla. Organisationens centrum låg i Genève i det neutrala Schweiz. Där organiserades en omfattande hjälpverksamhet som genomfördes av ett tiotal frivilliga vid huvudkontoret samt ombuden ute i världen. Det handlade bland annat om att förmedla privata brev mellan människor i länder som låg i krig med varandra, vidarebefordra hjälppaket med livsmedel, kläder och medicin, leta efter försvunna personer och ge hjälp åt krigsfångar. Ett par hundra brev kunde vidarebefordras under en dag.

Krig sätter anständigheten på prov. I en del länder, bland annat Tyskland och Frankrike, dök det upp nationalistiskt propagandamaterial på esperanto, i några fall med myndighetsstöd, i andra på privat initiativ. Men det fanns bättre föredömen, vilket bland annat UEA:s hjälp- och förmedlingsverksamhet visar.

Zamenhof själv skrev i slutet av 1914 ett upprop till världens diplomater under rubriken »Efter det stora kriget«, som publicerades i flera esperantotidningar och i någon mån översattes till

nationalspråk.[54] Han lägger ett överraskande stort ansvar på diplomaterna snarare än politikerna för framtiden. »På er kommer det att bero om världen får en långvarig stark fred.« Att göra om Europas karta är oundvikligt, »men se upp så att inte förändringen av kartan blir det helt väsentliga i ert arbete«. Han hade egna bittra erfarenheter från områden där olika folkslag tvistade, och han menade att »genom att överlämna ett jordstycke till det ena eller andra folket kommer ni alltid att handla orätt mot andra människor som har samma naturliga rättigheter till detta jordstycke«. Diplomaternas huvudarbete borde i stället gå ut på att med garantier från sina regeringar fastslå att »varje rike moraliskt och materiellt tillhör alla sina naturliga och naturaliserade invånare, oavsett vilket språk, vilken religion eller vilket förmodat ursprung de har«.

Bäst vore om vi finge Europas förenta stater, menade Zamenhof. Men han tvivlade på att tiden var mogen för detta, och om Europas länder enades om principen att varje land tillhör varje invånare i likvärdig mån skulle åtminstone grundorsaken till krig försvinna.

För att öka rättvisan och minska risken att något folkslag i ett land kände sig förmer än de övriga borde varje land ha ett neutralt namn som inte är knutet till någon folkgrupp, för annars underbyggs »uppfattningen och känslan att landet bara tillhör det folk vars namn det bär, och att alla andra folkgrupper i landet bara är främlingar«. Det är påtagligt att Zamenhof främst uppehåller sig vid etniska konflikter inom länderna även när huvudfrågan är krig mellan länder.

Zamenhofs krigsår och död

När Tyskland den 1 augusti 1914 förklarade krig mot Ryssland var paret Zamenhof på tågresa till världskongressen i Paris. De stoppades i Köln och måste som ryska medborgare lämna Tyskland. De försökte omedelbart återvända hem till Warszawa, men fann gränsen mellan Tyskland och Ryssland stängd. I stället tvingades de till en påfrestande, två veckor lång omväg via Sverige, Finland och Sankt Petersburg. Zamenhof »kom hem med krossat hjärta inte bara i symbolisk mening«.[55] Kongressen i Paris, som fått 3 739 anmälningar, blev inställd.

Naturligtvis påverkades esperantoverksamheten av kriget. Zamenhofs hjärtproblem förvärrades efter hand. Sonen Adam, som såg ett samband med den tryckande stämningen efter krigsutbrottet, konstaterade: »Sorgsen började han åter sitt dagliga arbete i Warszawa och blev allt dystrare när han såg att kriget blev allt grymmare och att hoppet om ett snart slut blev mer och mer osäkert.«[56]

På natten den 22 november 1914 väcktes Adam av sin mor och kallades till föräldrarnas sovrum, där fadern satt likblek i sängen och hade fruktansvärt ont i hjärtat. Adam ville genast ringa till en specialist, men fadern protesterade. Eftersom smärtan höll i sig kallade han ändå på doktor Kunig, en hjärtläkare som var vän till fadern. När Kunig anlände kände sig Ludwik bättre, men även om den akuta fasen var över var hjärtat dåligt och tvingade Ludwik att ändra sina levnadsvanor.

Tanken hade varit att Adam, som också var ögonläkare och ibland hade hjälpt fadern, efter hand skulle ta över faderns praktik, men nu blev det en plötslig förändring. Adam ersatte fadern på de ansträngande förmiddagsmottagningarna för fattiga patienter, som brukade komma i massor för att få råd och hjälp. Ludwik tog i fortsättningen bara emot patienter ett par timmar på eftermiddagarna. Men i stället för att tänka på sin hälsa arbetade han hela resten av dagen med esperanto. Hustrun Klara försökte förgäves få ut honom för att han skulle få lite frisk luft och motion. I hopp om att trevligare omgivningar skulle locka till mer promenader flyttade paret i juli 1915 till Królewskagatan vid en central park.

Zamenhofs esperantoarbete under den här tiden gällde främst översättningar, i första hand av Gamla testamentet, som han översatte från hebreiskan. I mars 1915 rapporterade han till den anglikanske pastorn John Cyprian Rust, som var en av dem som arbetade med Nya testamentet, att han var klar men inte kunde skicka iväg översättningen på grund av kriget. Hela Bibeln kom ut på esperanto först 1926.

Efter Gamla testamentet tog Zamenhof itu med H. C. Andersens sagor, som efter hans död kom ut i bokform i fyra band 1923, 1926, 1932 respektive 1963. Eftersom han inte kunde danska gjorde han esperantoöversättningen från den tyska översättningen, vilket naturligtvis inte var en idealisk omväg.

Zamenhof ägnade också tid åt att utveckla sitt projekt om mänsklig gemenskap och en neutral religion som han sedan 1906 kallade *homaranismo.* Detta var vidare och inte så inriktat på det

judiska folket som det projekt som han dessförinnan kallat *hilelismo* efter den antike judiske vishetsläraren Hillel. Han hade tänkt arrangera en kongress med den neutrala religionen som tema år 1914, men gav tillfälligt upp tanken.[57] I februari 1917 skrev han i ett brev att det kanske vore möjligt att på sommaren arrangera en kongress i Schweiz, men »naturligtvis bara om kriget har slutat«.[58]

Adam beskriver faderns arbetssätt som mycket disciplinerat. »I sitt arbete var han mycket regelbunden och systematisk. Dagens uppgift var bestämd i förväg och måste ovillkorligen uppfyllas: så många sidors översättning under en dag, så många under en månad. Jag beundrade ofta hur punktligt arbetet avslutades det datum som var noterat i almanackan från början.«[59] Men Zamenhofs dåliga hälsa begränsade alltså starkt vad han kunde företa sig. Krigsårens påfrestningar blev en extra belastning på en redan svag kropp. Särskilt hårt tog han sin yngste bror Alexanders öde. Alexander var inkallad som läkare i ryska armén. Hösten 1916 stod i en notis i en av Warszawas tidningar att Alexander var död, och det kom bland annat kondoleans från en professor Odo Bujwid i Kraków. Familjen försökte dölja detta för Ludwik, men lyckades inte. Han ville ändå inte tro att det var sant – tidningens källa var oklar – och han försökte få mer information av Bujwid. Men när Zofia bekräftade saken blev han övertygad – och sämre.[60]

Alexander hade varit mycket illa berörd av kriget. Han hade varit med redan i rysk-japanska kriget 1904–1905 och chockats

av vad han sett. Han ville aldrig mer göra krigstjänst, men som undersåte i ryska imperiet hade han inte rätt att vägra. Det finns osäkra biografiska uppgifter om att Alexander dog genom självmord. Klart är att det var kriget som på ett eller annat sätt drev honom i döden.*

Ludwik blev nu mycket dålig. Hans hjärtläkare doktor Kunig försökte få honom att sluta röka, men då kunde han inte skriva. Han hade gjort allvarliga försök, som många andra rökare. Adam fann i hans almanacka här och där noteringen »sista rökningen«. Och på ett litet kort som gällde år 1916 hade Ludwik antecknat: »Rökte inte 20/3–3/5 … 20/5–27/5 … 12/7–25/7 … 15/8–25/8.«[61]

Mot slutet fick han inte ligga utan satt i en länstol dag och natt och genomled smärtan i hjärtat. Den 14 april 1917 verkade han något bättre och fick doktor Kunigs tillstånd att lägga sig och vila några minuter. Då dog han, bara 57 år gammal.

Zamenhof lämnade efter sig ett manuskript med titeln »Om Gud och om odödlighet«. Där förklarar han att många blir troende strax före sin död, att han själv hade haft en barnatro som han förlorat och att hans otro var störst i 15–16-årsåldern, samt att han haft sin nuvarande uppfattning sedan han var 16–18 år. Vad denna är framgår inte helt tydligt; hela texten liknar en inled-

* Ingen kunde undgå att påverkas av krigen. År 1919 mobiliserades sonen Adam som läkare i det självständiga Polens armé, och 1920 kallades dottern Zofia, som befann sig i Ukraina, in som regementsläkare i Röda armén. Det innebar att syskonen hamnade på var sin sida i det av gränstvister utlösta polsk-sovjetiska kriget.

Ludwik och Klara i Dresden 1908.

Ludwik Zamenhofs likfärd i Warszawa 16 april 1917.

ning till något utförligare. I slutet är ett par ofärdiga fraser tillagda i marginalen: »Jag började känna att kanske inte utplånande, kanske döden är ett mirakel, att det finns något slags lagar i naturen att något leder oss till något slags mål. … alla tror nog på något trubbigt vis, för annars vore deras liv som ett djurs liv«.[62]

Hustrun Klara fortsatte att deltaga i olika esperantoarrangemang även efter Ludwiks död. Vid världskongressen i Wien 1924 såg man tydligt att hon var allvarligt sjuk. Hon dog i levercancer i december samma år.

Affisch på esperanto mot den internationella fascismen 1936.
Foto: Mary Evans / IBL Bildbyrå.

KAPITEL 4

Mellankrigstiden

Det var en ny geopolitisk situation som mötte esperantorörelsen när den skulle lappas ihop efter första världskriget. Med nationalstatsprincipen som ledstjärna hade segrarmakterna sett till så att 12 nya självständiga stater bildats i Europa i samband med fredsfördragen 1919–21. Ryssland hade fått släppa till territorium till 6, Tyskland och Österrike-Ungern till 8. Det innebar att ryskans och tyskans officiella ställning som överbryggande språk mellan olika folkgrupper försvagades. I stället stärktes den formella statusen för bland annat finskan, estniskan, lettiskan, litauiskan, polskan och tjeckiskan.

Som en motvikt till denna splittrande tendens kan man se arbetet i internationella organ och framväxten av nya samarbetsorganisationer, särskilt Nationernas förbund. På 1920-talet var esperantofrågan uppe i en rad internationella organisationer som Nationernas förbund, Röda korset och Komintern. Under mellankrigstiden utvecklades också esperantoorganisationerna, men de mötte en fientlig attityd i Hitlers och Stalins totalitära regimer.

Esperantofrågan i Nationernas förbund

Nationernas förbund (NF), även kallat Folkförbundet, initierades av segrarmakterna efter första världskriget och bestod mellan 1920 och 1946. Syftet var att säkra freden och demokratin och främja internationellt samarbete, det vill säga i princip detsamma som för efterföljaren Förenta nationerna. Det var naturligt för esperantorörelsen att söka anknytning.

En av esperantorörelsens förgrundsgestalter, Edmond Privat, arbetade vid NF på 1920-talet. Han utarbetade ett förslag till resolution i förbundsförsamlingen om esperanto, där den tredje punkten uttryckte en förhoppning om att undervisning i esperanto »ska bli allmän i hela världen så att barnen i alla länder behärskar åtminstone två språk«. Resolutionen lades fram i december 1920 och var undertecknad av elva länder – Belgien, Brasilien, Chile, Colombia, Haiti, Indien, Italien, Kina, Persien, Sydafrika och Tjeckoslovakien – men ingen av stormakterna.

I den fortsatta behandlingen kom motstånd framför allt från Frankrike. Den franske delegaten Gabriel Hanotaux ville avföra frågan med motiveringen att det »redan finns ett internationellt språk, franskan, som är allmänt i hela den tänkande världen«.

Frågan sköts upp och bearbetades av kommissioner och av sekretariatet inför både det andra (1921) och tredje (1922) mötet i förbundsförsamlingen. Frankrikes motstånd mot esperanto tog efter hand nästan desperata former, vilket möjligen kan förklaras

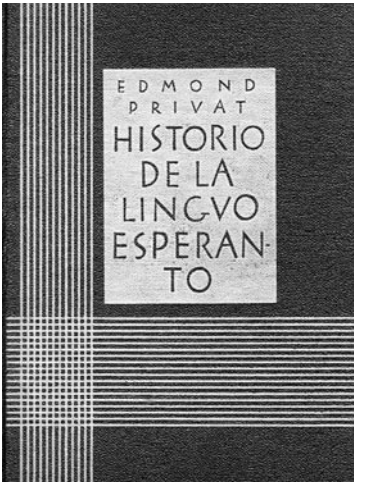

Edmond Privat arbetade för esperanto i Nationernas förbund och skrev om språkets tidiga historia.

med att franskan redan tvingats på defensiven mot engelskans ökande betydelse, bland annat som diplomatspråk.

NF:s sekretariat utarbetade ändå en mot esperanto välvillig rapport som, efter vissa förändringar och efter hänskjutning av frågan om själva undervisningen i esperanto till kommissionen för intellektuellt samarbete, antogs den 21 september 1922 av förbundsförsamlingens tredje möte med 26 röster mot 2, där de två avvikarrösterna kom från Sverige och Norge, som föredrog engelskan.

Kommissionen för intellektuellt samarbete hade den franske filosofen Henri Bergson som ordförande. Enligt Edmond Privat

hade Bergson anförtrott honom att han sympatiserade med idén att denna kommission skulle studera undervisningsfrågan, men han hade fått instruktioner från Paris att förhindra det.[63] Frågan togs ändå upp, och kommissionens majoritet kom den 1 augusti 1923 till slutsatsen att den »inte anser att den bör rekommendera NF att befatta sig med ett konstgjort språk«, utan trots »de praktiska fördelar som kunde erhållas med ett världsomfattande konstgjort hjälpspråk« bör i stället »studiet av levande språk och främmande litteratur gynnas«.[64]

Den franska hållningen i esperantofrågan ändrades när den radikale Édouard Herriot bildat regering. Herriot, som själv kom till NF:s möten i Genève, frågade Edmond Privat vad han kunde göra för att tillfredsställa esperantisterna. Privat, som var medlem av kommissionen för trafik och kommunikationer, föreslog att man skulle ge esperanto ett officiellt erkännande, åtminstone inom telegrafin. Det blev livliga diskussioner i kommissionen för trafik och kommunikationer, men nu var de franska delegaterna på esperantoanhängarnas sida. Man antog en resolution som gick vidare och den 20 september 1924 antogs även av förbundsförsamlingen. Den gick ut på att esperanto skulle erkännas som ett »klart« telegrafspråk. Året därpå ändrade Internationella telegrafunionen sina regler i enlighet med NF:s rekommendation. Det hade den praktiska innebörden att telegram och andra telegrafiska meddelanden kunde sändas på esperanto till samma taxa som gällde för de naturliga språken. Tidigare hade ett meddelande på esperanto betraktats som ett kodat meddelande, vilket inneburit högre taxa.[65]

»Det bidde en tumme« av den utdragna behandlingen av esperantofrågan i NF. Det var ändå ett konkret resultat, och det är inte säkert att en rekommendation av förbundsförsamlingen om esperantoundervisning hade lett till ett sådant.

Röda korset

I Frankrike hade en kapten Bayol propagerat för esperanto i den franska armén och i Röda korset i början av 1900-talet, och bland annat publicerat skrifter om esperanto för sjukvård. Inför Röda korsets tionde internationella konferens 1921 lade den kinesiske delegaten dr Wang fram ett förslag till resolution som antogs av konferensen och som löd:

> Efter att ha konstaterat att språkproblem på många sätt hindrar realiserandet av Röda korsets ideal i räddningshjälpen på slagfältet, bland krigsfångar eller till och med på Röda korsets kongresser, uppmanar konferensen alla Röda korsorganisationer att sprida lärandet av hjälpspråket esperanto bland sina medlemmar, och särskilt i ungdomssektionerna, som ett av de starkaste medlen för internationell förståelse och samarbete i enlighet med Röda korsets mål.[66]

Det är ett vackert uttalande, men den enda konsekvens som nämns i litteraturen tycks vara att spanska Röda korset i sina nationella stadgar införde kravet att medlemmarna ska lära sig esperanto. I vad mån detta sedan skedde vore intressant att utreda.

Komintern

Tredje internationalen, Komintern, hade bildats i Moskva 1919. Vid Kominterns andra kongress 1920 lade drygt 20 delegater fram förslaget att esperanto skulle vara Kominterns arbetsspråk. Frågan hänsköts till en speciell studiekommission som dock inte tog ställning.

Vid den tredje kongressen 1921 kom frågan upp igen. Studiekommissionens ordförande och sekreterare var idister, vilket torde vara ett skäl till att kommissionen beslöt godta både ido och esperanto men rekommenderade kommunister att lära sig ido. Komintern bekräftade emellertid aldrig kommissionens beslut på en övergripande nivå.[67]

Arbetarrörelsen

Nationernas förbund, Röda korset och Komintern är exempel på externa internationella organisationer där esperantofrågan diskuterats. Men det har också internt inom esperantorörelsen vuxit fram grupper med en viss politisk eller annan tendens. Arbetarrörelsen med socialistisk inriktning är en sådan.

Uppkomsten av klubbar och nationella organisationer för arbetaresperantismen tog fart i början av 1900-talet, när språket nått dithän att den praktiska användningen blev intressant. Arbetare hade med den tidens utbildningsväsen sällan fått studera något annat språk än modersmålet i skolan, vilket innebar att

Första maj-demonstranter tågar över Amiralsbron i Malmö 1927 och för fram esperantospråkets möjligheter till internationell förståelse.
Foto: IBL Bildbyrå / Otto Ohms samling.

esperanto kunde erbjuda vidgade vyer. Ett tyskt och ett nederländskt förbund för arbetaresperantister skapades 1911, ett ungerskt 1913, franska esperantoförbund för socialister och fackföreningsfolk kom till 1910–1911, och dessa följdes av flera.[68]

Beteendet i samband med första världskriget stred mot de tidigare förhoppningarna bland arbetaresperantisterna. Trots högtidliga deklarationer hade arbetarrörelsen inte visat sådan solidaritet över gränserna att kriget förhindrats. Tvärtom trodde många även i detta läger på den egna statens propaganda och blev entusiastiska chauvinister som skyllde allt på fienden. När kriget var över och arbetaresperantismen slickade såren trädde en grupp internationellt sinnade fransmän fram. Under redaktörskap av Eugène Adam (mer känd i esperantovärlden under pseudonymen Lanti) återuppstod 1919 den tvåspråkiga tidskriften *Le Travailleur Esperantiste*, som bland sina medarbetare kunde inräkna språkforskaren Antoine Meillet och sådana kända vänsterintellektuella som Romain Rolland (nobelpristagare i litteratur 1915) och Henri Barbusse.

Lanti hade under kriget ingått i en sjukvårdsavdelning och börjat studera esperanto i skyttegravarna. Krigserfarenheterna visade honom vilka onda följder nationalistiskt tänkande kunde få, och han började planera för en övernationell (snarare än internationell) socialistisk esperantoorganisation. Den kom till stånd vid esperantisternas trettonde världskongress i Prag 1921 och innebar en brytning med den del av esperantorörelsen som gjorde anspråk på att vara politiskt neutral. Dess namn blev Senna-

cieca Asocio Tutmonda (SAT), det vill säga Nationslösa världsförbundet. I den resolution som antogs vid grundarmötet uppmanas alla esperantister som är medlemmar i diverse klasskampsorganisationer att gå med i SAT »för att med imponerande fakta visa proletariatet hur användbart esperanto är i kampen mot det kapitalistiska systemet«.[69]

Vid SAT-kongressen 1922 skärptes kravet på politiskt ställningstagande. Det beslutades att en SAT-medlem inte samtidigt får vara medlem i en neutral esperantoorganisation, såvida inte samarbetet gynnar SAT:s syften. Beslutet kritiserades starkt av Romain Rolland, som var hedersordförande vid kongressen, men det kvarstod till 1924.

Relationen mellan SAT och de kommunistiska esperantisterna i det unga Sovjetunionen var komplicerad och tidvis konfliktfylld. När utvecklingen i Sovjetunionen ledde bort från drömmen om en snabb världsrevolution och ersattes av idén om socialism i ett ensamt land, åtföljd av sovjetisk patriotism, kom detta i konflikt med Lantis tankar. När sedan »i Sovjetunionen regionala dialekter medvetet vårdades och upphöjdes till rangen av nationella och kulturella språk, måste Lantis oseriösa uttalande att nationalspråken må dö bort och ge sin plats åt esperanto nödvändigtvis chockera, besvära och framkalla en reaktion hos personer som arbetade för esperanto i den nya svåra situationen«.[70]

Början av 1930-talet blev stormig i SAT. Sovjetesperantisternas ledare Ernest Drezen uteslöts tillsammans med åtta andra personer. Möjligen som en vänskapsgest samlade SAT-medlem-

Representanter för Svenska arbetaresperantoförbundet i ett demonstrationståg i Stockholm under mellankrigstiden.

mar i New York in pengar för att skänka en »esperantotraktor« till det sovjetiska jordbruket. En rad socialdemokrater lämnade frivilligt organisationen, bland annat de österrikiska under Franz Jonas (som senare gjorde politisk karriär och var Österrikes president 1965–1974).[71]

De två huvudpersonerna i mellankrigstidens arbetaresperantism, Lanti och Drezen, gick mot ett bistert öde. Lanti intog allt mer oförankrade ståndpunkter, blev isolerad, obotligt sjuk och begick självmord i Mexiko 1947. Drezen fick liksom många andra ledande esperantister i Sovjetunionen plikta med livet under Stalins terror 1937–1938.[72]

Till 1930-talets händelser inom arbetaresperantismen hör också nya oppositionella eller avknoppade organisationer och tidskrifter. Bortom dessa kvarstår SAT:s roll som utgivare av kvalificerad litteratur på esperanto. Mest betydande har *Plena vortaro de esperanto* varit. Det är en ordbok med exempel och förklaringar på esperanto som i sin första utgåva (1930) omfattade 517 sidor. Den har blivit normerande och har senare utvidgats och ändrat namn några gånger, senast till *La nova plena ilustrita vortaro de esperanto* (2002). SAT är fortfarande utgivare.

Bland alla stormar blev det tidiga 1930-talet i olika avseenden framgångsrikt. Ett svenskt exempel är från Göteborg, där ABF:s verksamhetsrapport för studieåret 1933–34 visar att esperanto var det mest studerade ämnet med 25 cirklar och 485 deltagare, vilket var mer än vad tyskan och engelskan hade tillsammans.[73]

Svensk arbetaresperantism

En nationell organisation för arbetaresperantismen i Sverige kom till stånd 1921 då Svenska arbetaresperantoförbundet (Sveda Laborista Esperanto-Asocio, SLEA) bildades. Efter en blygsam

start med några tiotal medlemmar växte organisationen med hjälp av bland annat tidningen *Svenska Arbetar Esperantisten*. I slutet av 1928 hade förbundet 1 100 medlemmar och 1 mars 1933 drygt 1 400 utspridda på ett sjuttiotal orter och ett sextiotal klubbar. I utbildningsfrågor hade SLEA ett nära samarbete med ABF.[74]

Carl Lindhagen

Vid sidan av SLEA gjorde enskilda svenskar med socialistisk tendens uppmärksammade insatser. Den mest kände var Carl Lindhagen (1860–1946), som var nitisk riksdagsman i drygt 40 år, borgmästare i Stockholm 1903–1930 samt produktiv författare och debattör. Lindhagen började som liberal, men gick 1909 med i Socialdemokratiska partiet. Han blev alltmer radikal, och vid partisprängningen 1917 var han en av dem som grundade Socialdemokratiska vänsterpartiet. Han återgick till moderpartiet 1923. Lindhagen motionerade om världsspråksfrågan i riksdagen 1911, och detta upprepade han sedan nästan varje år. Frågan borde enligt honom lösas genom en förutsättningslös internationell utredning och internationella överläggningar. År 1919 bildades »Lindhagens världsspråkskommitté« med representanter för esperanto (bland annat Paul Nylén), ido, mondo och engelska; även de som var neutrala i språkvalet var representerade. Ett betänkande från denna kommitté gick 1920 till Nationernas förbund, och det var också fogat till framställningen i riksdagen 1921. Om riksdagsbehandlingen skriver Lindhagen i *Tidevarvet* 1924:

Riksdagsmannen Carl Lindhagen och den franske generalen Louis Bastien.

> År 1921 slog den stora saken verkligen igenom i första kammaren [som Lindhagen då tillhörde]. Men den tillbakavisades i den folkvalda kammaren genom en koalition mellan intellektualistiska stämningar inom yttersta högern och socialdemokratin. Folket föll i den snara, som så ofta är till hands, när det gäller en verkligt betydelsefull andlig förkovran för de menige.

Lindhagen besökte världskongressen i Danzig 1927 och talade esperanto vid invigningen. Hösten 1927 kom den ungerskrumänske prästen Andreo Cseh till Sverige och höll bland annat en esperantokurs för riksdagsledamöter som Lindhagen deltog

i. Medan Lindhagen tidigare hade propagerat för världsspråkidén i allmänhet föreslog han 1928 just esperanto, vilket fick till resultat att riksdagen 1929 och några år därefter beviljade 2 900 kronor till lärarkurser i esperanto.[75]

UEA och IEL

Den del av esperantorörelsen som gjorde anspråk på politisk neutralitet hade år 1908 fått en viktig organisation i form av Universella esperantoförbundet (UEA) med säte i Schweiz, samtidigt som ett annat centrum som under kriget minskade i betydelse låg kvar några år i Paris. På 1930-talet sattes den politiska neutraliteten på prov. När den 25:e världskongressen genomfördes i Köln i augusti 1933 hade nazisterna några månader tidigare kommit till makten. Det hade förts diskussioner om att flytta kongressen, vilket emellertid inte skedde. UEA:s ordförande, den franske generalen Louis Bastien, förnekade ihärdigt att man tolererar nationalism, men undran uppstod när ett nummer av UEA:s medlemstidning *Esperanto* utgivet 1934 innehöll en artikel om »Tysklands syn på rasproblemet«, som till stor del bestod av Hitlercitat.[76]

I mars 1936 beslöt UEA att flytta från Genève till London, främst av ekonomiska skäl. Det gillade inte en del schweiziska medlemmar, eftersom det stred mot statuterna, och saken gick till domstol. Slutresultatet blev att UEA:s beslutande organ beslöt att lämna processen. I stället skapade man en ny organi-

sation, Internacia Esperanto-Ligo (IEL), med säte i ett donerat hus i Heronsgate utanför London. Man fick med sig de flesta individuella medlemmar och de flesta landsförbund. Notabelt är att Zamenhofs dotter Zofia gick över till IEL medan Lidia blev kvar i UEA. En sammanslagning av IEL och resterna av UEA genomfördes 1947 och skedde under den ursprungliga beteckningen UEA.

Lidia Zamenhof

Klaras och Ludwiks yngsta dotter Lidia (Lidja före en polsk stavningsreform 1937) föddes 29 januari 1904 i Warszawa i föräldrahemmet på Dzikagatan 9 (från 1931 Zamenhofgatan). Till skillnad från sina äldre syskon Adam och Zofia, som blev läkare till yrket och esperantister på fritiden, blev Lidia heltidsesperantist, och som sådan spelade hon en viktig roll under mellankrigstiden. Hon fick skolundervisning i hemmet från sexårsåldern och började som nioåring i en skola för flickor, där hon avlade mogenhetsexamen 1921.

Lidia var livlig som barn, spelade piano och gillade att måla. Hon hade sedan födseln levt i esperantomiljön och hört gäster tala språket med föräldrarna. Men det var en bestämd händelse som gjorde att hon själv lärde sig esperanto. Inför den nionde världskongressen i Bern i Schweiz 1913 hotade modern med att Lidia inte skulle få följa med om hon inte kunde tala språket. Under sex veckor gjorde nioåringen sedan stora framsteg. Kanske

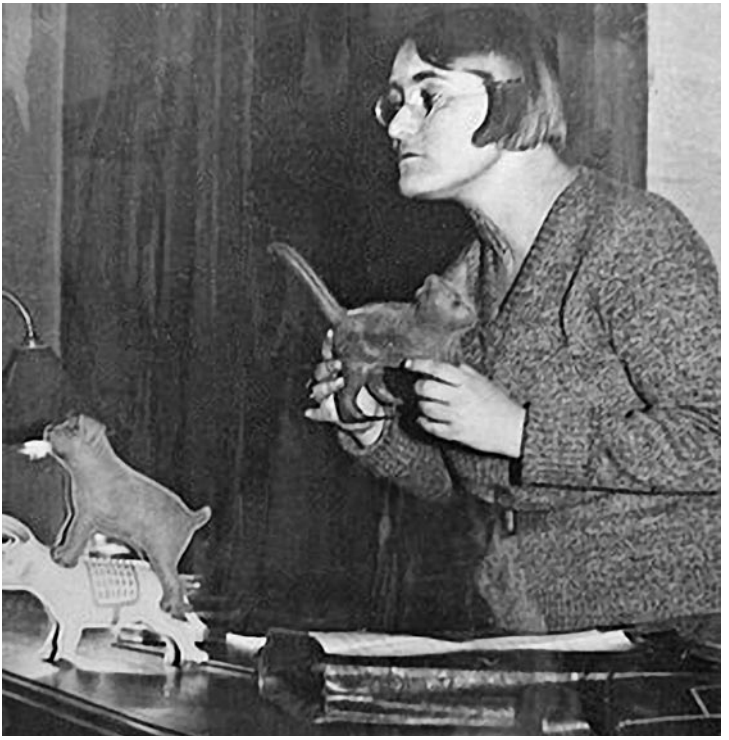

Lidia Zamenhof.

lockades hon också av att hon i Bern skulle få träffa Adam och Zofia, som båda bodde i Lausanne, där Adam nyss hade avslutat sina studier och arbetade på en ögonklinik, medan Zofia var i slutet av sina läkarstudier.

Lidias studentbetyg från juni 1921 var medelmåttiga och motsvarade inte vad som kunnat förväntas med hänsyn till vad hon senare åstadkom. Hösten 1921 skrevs hon in vid universitetet i Warszawa och fick titeln magister i juridik 1925. Hon fortsatte dock inte på den juridiska banan.

Under studentåren var hon aktiv esperantist. Familjen Zamenhofs vänkrets hade 1921 skapat en grupp som man kallade Konkordo (Enighet) med syftet att sprida Zamenhofs homaranism, det vill säga en sida av hans idealistiska hållning. Lidia blev gruppens sekreterare. Hon förde i olika sammanhang fram det vidare begrepp som kommit att kallas den »inre idén« inom esperantorörelsen, som innebär att esperanto uppfattas som något mer än ett praktiskt kommunikationsverkstyg. I svallvågorna av första världskrigets chauvinistiska strömningar höll hon ett tal i Konkordogruppen vid världskongressen i Genève 1925, där hon förklarade att tanken med esperanto är djupare än den rent språkliga:

> Utan vår Inre Idé skulle esperanto likna en lampa utan ljus, en kyrka utan Gud … Många personer tolkar kärlek till sitt fosterland som identiskt med hat mot alla andra. Meningsfränder! Vi är alla, när vi trycker varandras händer, fredligt det bästa vittnesbördet om att det i människornas hjärtan finns plats för hela mänskligheten. Och vi, Esperantolandets medborgare, är i våra nationella hemländer bättre medborgare än Chauvinistlandets söner, som med en mur av hat skiljer sitt fädernesland från hela världen.[77]

Återklangen från fadern är här tydlig. Under 1920-talet formades Lidias inställning i en rad frågor, där hon blev aktiv inom respektive esperantoorganisation. Hon arbetade för jämställdhet och tyckte inte att äktenskap och kvinnans traditionella roll var förenlig med hennes ambitioner, så hon förblev ogift. Idag skulle vi kanske ha kallat henne feminist. Hon undervisade i esperanto och skrev artiklar om och på språket. Hon var en flitig översättare; en uppmärksammad insats är översättningen av Henryk Sienkiewicz *Quo vadis* till esperanto. Hon var aktiv i fredsrörelsen och hängav sig åt bahai.

På 1920-talet ledde Lidia esperantokurser i Konkordos regi, men också för till exempel studenter och spårvagnsförare. År 1930 deltog hon i en lärarkurs i Arnhem i Nederländerna ledd av den katolske prästen Andreo Cseh. Denne hade 1920 lett en esperantokurs i den transsylvanska staden Sibiu. Deltagarna hade olika modersmål, och läroböcker hade man inte möjlighet att skaffa. Cseh utarbetade då en direktmetod där enbart esperanto användes. Han tog hjälp av tavla och krita, medan eleverna hade papper och penna. I början användes bara de mest grundläggande grammatiska begreppen, och man talade om de mest närliggande alldagliga sakerna, men efter hand ökades svårighetsgraden.

Detta sätt att undervisa hade Cseh utvecklat under tio år när Lidia Zamenhof fick lära sig vad det innebar. Hon blev entusiastisk över metoden och tillämpade den själv i fortsättningen. Hon reste från land till land och höll kurser. I Sverige var hon hösten

Föredrag om

ESPERANTO

-det neutrala världs-hjälpspråket-

av hr SIXTEN EGNELL från Bollnäs,

jämte provlektion av esperantoläraren, fil. kand.

HANS FOX från Danzig

hålles å Folkets Hus i Arbrå, onsdagen den 2 november 1932 kl. 8 em.

Anmäl Eder till den kurs i esperanto, som under ledning av sinjoro Hans Fox kommer att börja någon av de närmaste dagarna efter provlektionen. Anmälan kan göras antingen efter provlektionens slut eller till ordf. i A. B. F., Em. Olsson, Konsum, Arbrå.

Till talrikt besök inbjuder A. B. F:s Lokalavdelning.

Information om föredrag och undervisning på esperanto 1932.

1932 och höll provlektioner i Gävle, Skutskär, Upplandsbodarna och Strömsbro.

I Gävle kom cirka 250 personer, men det var betydligt färre som fortsatte att gå kursen. I Upplandsbodarna kom ingen kurs till stånd. Lidia var besviken över resultatet. Hennes känsla förstärktes kanske av att en annan kringresande Csehlärare, rumänen Tiberiu Morariu, hade större framgång. Morariu bosatte sig i Sverige.

Mot slutet av vistelsen i Sverige fick Lidia en inbjudan att ge Csehkurser i Frankrike, och nyårsaftonen 1932 reste hon till Lyon. De franska esperantisterna hade gjort ett gott förarbete med annonser och radioinformation, och till provlektionen i

Lyon den 20 januari 1933 kom 400 personer. Till den kommande kursen anmälde sig 140 personer, och ännu fler, 170, var med när kursen slutade. Lidia hade under året kurser i ytterligare åtta franska städer, vilket underlättades av att tidningarna skrev positivt om verksamheten. Frankrike blev ett land som hon återkom till i flera omgångar för att leda kurser.

I ungdomen hade Lidia betraktat sig som ateist. Vid världskongressen i Genève 1925 kom hon i kontakt med bahai, och efter hand blev denna religiösa riktning mycket viktig i hennes liv. Rörelsens uppfattning om en gemensam Gud och en gemensam kärna i olika religioner, liksom freds- och broderskapstanken, ligger onekligen nära Ludwik Zamenhofs homaranism, och Lidia blev efter hand en engagerad lärjunge. Hon såg bahai som ett nytt, högre steg i homaranismen. Hennes engagemang i bahai uppskattades emellertid inte av alla i hennes familj och i esperantorörelsen.

År 1937 fick Lidia en inbjudan till USA av esperantobahaister. De tänkte sig att hon skulle komma och ge esperantoundervisning samtidigt som hon arbetade för bahai. Hon antog inbjudan och avreste med skeppet MS Batory från Gdynia den 21 september 1937. Den drygt årslånga Amerikavistelsen blev väl inte riktigt som hon hade förväntat sig. De första intrycken störde henne. Hennes väska med rekvisita för Csehundervisningen väckte misstänksamhet hos immigrationspersonalen. New York-trafiken skrämde henne, och journalister som besökte henne på hotellet ställde ohyfsade frågor.

Men snart träffade hon esperantister och bahaister ute i landet som hon tyckte om, och hon höll kurser i New York, Philadelphia, Detroit, Lima, Baltimore, Boston, Cleveland och Eliot. Lite besviken var hon över att bahaister ogärna engagerade sig i esperantorörelsen trots att deras andliga ledare uttalat sitt stöd för språket.

I Europa var nazismen på frammarsch och det politiska läget oroande. Lidia funderade på att stanna i USA, men fick visumkrångel. Det visade sig att hon hade arbetat olagligt i USA, eftersom hon fått en blygsam ersättning för esperantokurserna och inte haft arbetstillstånd. Efter en massa strul lämnade hon landet den 29 november 1938 och var tillbaka i Polen 10 december.

Före andra världskrigets utbrott 1 september 1939 försökte Lidia lämna Polen, men lyckades inte få visum. Den 25 september brann familjen Zamenhofs bostad på Królewskagatan 41 i Warszawa ned efter ett tyskt bombanfall. Lidia, Zofia och troligen faster Ida bodde sedan på Ogrodowagatan 3/17. Inom kort arresterades Lidia, Zofia och svägerskan Wanda, och de satt i Pawiakfängelset från början av oktober 1939 till mars 1940. De tilltagande restriktionerna återspeglas i Lidias korrespondens. Fram till 1939 skrev hon långa brev på esperanto, men från 1940 fick esperantovännerna nöja sig med brevkortshälsningar med knapphändig information på tyska.

I november 1940 upprättades Warszawas getto, som omgärdades med murar och taggtråd. Bland de cirka 400 000 människor från staden och omgivningarna som trängdes ihop på en

liten yta fanns Lidia och andra i Zamenhoffamiljen. Lidia försörjde sig en tid på undervisning i engelska och sedan troligen på arbete i en tyskägd fabrik, medan Zofia och Wanda var läkare på ett sjukhus i gettot. I juli 1942 började tyskarna tömma gettot och föra invånarna till utrotningsläger. Den 5 september blev det Lidias tur att transporteras till Treblinka. Hon återkom aldrig.[78]

Esperanto i Tredje riket

Det är naturligt att diktaturer med imperieanspråk blir misstänksamma mot ett språk som esperanto. Sådana regimer vill göra centralmaktens eget språk till imperiets övergripande språk för att vinna fördelar i informationsutbytet och nå kulturell dominans. I Hitlers *Mein Kampf* tillkom den förvridna synen på judar som ett särskilt skäl mot esperanto:

> Så länge juden inte har blivit herre över de andra folken måste han med eller mot sin vilja tala deras språk, men så snart de blivit hans trälar skulle de alla tvingas lära sig ett universellt språk (till exempel esperanto!) så att judarna även med detta medel lättare skulle kunna härska över dem.[79]

Nazismens negativa hållning till esperanto drabbade först de socialistiska esperantoorganisationerna, varav en (Germana Laborista Esperanto-Asocio, GLEA) redan i april 1933 fick sin lokal i Berlin invaderad av polisen och tillgångarna konfiskerade.

Esperanto ein Hindernis für die Ausbreitung des Deutschen Welthandels av A. Zimmermann, 1915. *Mein Kampf* av Adolf Hitler, 1940.

Det är kanske svårt att säga i vad mån det var den marxistiska ideologin eller esperanto som var avgörande, särskilt när Gestapo knöt samman de båda sakerna och talade om esperanto som »kommunisternas hemliga språk«.

Den ursprungligen politiskt neutrala tyska huvudorganisationen Germana Esperanto-Asocio (GEA) försökte anpassa sig till nazisternas krav (bland annat genom att hålla tillbaka icke-arier från ledande poster) i förhoppning om att få fortsätta, och den direkt nazistiska Neue Deutsche Esperantobewegung (NDEB)

Esperantokongress i Köpenhamn under krigshot 1939.

hade redan 1934 i sina statuter fastslagit att varje esperantoorganisation i Tyskland »som tolererar och accepterar judar, pacifister och krämare« ska bekämpas »tills denna otyska inställning upphör eller tills upplösningen tvingas fram«.[80]

Reinhard Heydrich, som under 30-talet hade olika ledande befattningar inom säkerhetstjänsten, var den som mest energiskt försökte komma åt esperantismen. För att inte i onödan utmana opinionen utomlands dröjde dock ett direkt förbud mot esperanto. Men skruvarna drogs åt efter hand. I ett dekret från Heinrich Himmler den 20 juni 1936 förbjöds allt arbete för de internationella UEA och SAT, och han krävde att de inhemska GEA och NDEB upplöstes. Några månader tidigare hade Martin Bormann förbjudit nazistpartiets medlemmar att vara anslutna till någon esperantoorganisation. Lokala variationer i bekämpandet av esperanto förekom, men byrån för Reichsführer SS sammanfattade läget på följande vis i ett dokument den 3 juni 1939: »Spridning av esperanto i Tyskland är förbjudet.«[81]

Den 28 september 1939 ockuperades Warszawa av tyska trupper, och ett par dagar därefter kom en SS-grupp till det judiska sjukhuset och arresterade Ludwik Zamenhofs son Adam, som arbetade där som överläkare i oftalmologi. Även Adams hustru Wanda och systrar Zofia och Lidia fängslades som tidigare nämnts men släpptes 5 mars 1940. Adam arkebuserades 29 januari 1940 i skogen Palmiry utanför Warszawa. Hans systrar liksom hans faster Ida fördes 1942 från Warszawas getto till förintelselägret Treblinka, varifrån de aldrig återkom. I vad mån koppling-

en till esperanto bidrog till utrotningen av Zamenhofs barn och syster kan synas osäkert; att vara jude var farligt i sig. Men brådskan att gripa Adam Zamenhof och ett senare medgivande av kommendanten för säkerhetspolisen i Warszawa att gripandet av familjen grundades på en specialorder från Berlin tyder på att esperantoanknytningen var en försvårande omständighet.[82]

I Stalins Sovjet

I ett avseende har forskningen om förföljelserna av esperantister under Stalintiden i Sovjetunionen mött större svårigheter än forskningen om Hitlertiden i Tyskland: möjligheten att få information från officiella dokument har varit sämre när det gäller Sovjetunionen, så där baseras uppgifterna i större utsträckning på personliga berättelser.

De första åren efter oktoberrevolutionen var gynnsamma för esperanto. När den politiska ledningen proklamerat att arbetarnas internationella kulturutbyte skulle gynnas bidrog esperantoförbundet, Sovetrespublikara Esperantista Unio (SEU), med kurser och uppmanade medlemmarna att korrespondera med proletärer i andra länder. För att genomföra Marx paroll »proletärer i alla länder, förena er« kunde esperanto bli ett hjälpmedel. Som en symbol för den officiella välviljan kan man se de första frimärkena med esperantotext som gavs ut i Sovjetunionen 1925.

Men plötsligt blev inställningen den motsatta. En ledande SEU-medlem från Minsk, Dimitrij Snezjko, arresterades 1935

De första sovjetiska frimärkena med esperantotext gavs ut 1925.

och dömdes till fem års straffarbete. Ernest Drezen och Herbert Muravkin greps, men många litade blint på regimens rättvisa och trodde till en början att det fanns en godtagbar förklaring. Det blev dock allt svårare. Några tiotal ledande esperantister avrättades 1937, och rädslan bredde ut sig. Ändå trodde en av dem som överlevde skräckåren, den unge skådespelaren Nikolaj Rytkov, när han greps i mars 1938 att han fördes till Lubjankafängelset för översättningsarbete. Väl där möttes han av samma absurda anklagelse som andra fängslade esperantister: »Du är aktiv medlem av en internationell spionorganisation som döljer sig på Sovjetunionens territorium under namnet Sovjetunionens esperantoförbund.« Rytkov släpptes fri först under »tövädret« 1955.

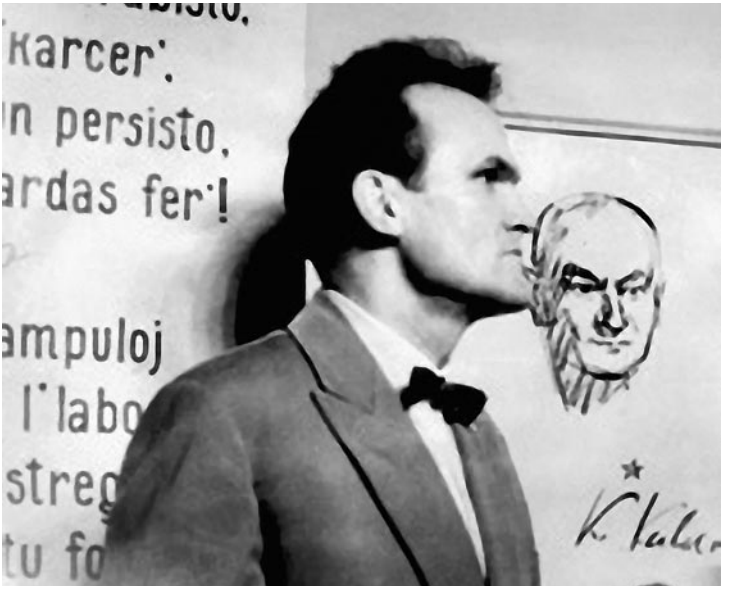

Den unge ryske skådespelaren Nikolaj Rytkov fängslades men överlevde.

Han fick då höra att han var oskyldig, och fick två månadslöner och en månads gratis vistelse på ett vilohem i Kaukasus som officiell »ursäkt«.[83]

Finns det någon tänkbar språkfilosofisk eller politisk orsak till sovjetledarnas fientliga inställning till esperanto? Olika, till synes motstridiga idéer förekom. I ett skede på 1920-talet höll Stalin på Lenins linje att ge nationella minoriteter långtgående kulturell och språklig autonomi. Men det var en övergående fas. Det kom-

mande kommunistiska samhället skulle ha ett gemensamt språk. På den 16:e partikongressen förklarade Stalin: »Vi som är anhängare av en framtida sammansmältning av nationella kulturer till en gemensam kultur (till form och innehåll) med ett gemensamt språk är samtidigt anhängare av de nationella kulturernas blomstring just nu, under perioden för proletariatets diktatur.«[84] Denna position ligger nära den som förfäktades av språkvetaren Nikolaj Marr, som hade Stalins öra till 1950. Sovjetiska esperantister ville se esperanto som kärnan i det kommande språket, men de insåg att det var svårt att få stöd för detta.

Under några år när den proletära internationalismen stod i centrum tolererades esperanto. Sovjetiska esperantister skrev delvis stereotypa brev till utlandet för att informera sina klassfränder i kapitalistiska länder om hur socialismen byggdes i Sovjetunionen. Men läget var inte idealiskt för esperanto. Dels proklamerade Stalin i slutet av 1920-talet tesen om socialism i *ett* land, vilket innebar att Sovjetunionen prioriterades och utlandet förlorade betydelse. Dels var esperantisternas korrespondens med utlänningar inte begränsad till spridning av officiella sovjetiska ståndpunkter. Vid sidan om skrev man om personliga upplevelser som inte alltid var till fördel för systemet. Och det gick ju inte bara brev *från* sovjetesperantisterna utan också *till* dem, där de utländska brevvännerna beskrev förhållanden som kanske inte stödde tesen att det kapitalistiska systemet höll på att gå under. Så esperantokontakterna kunde vara riskabla för regimen.

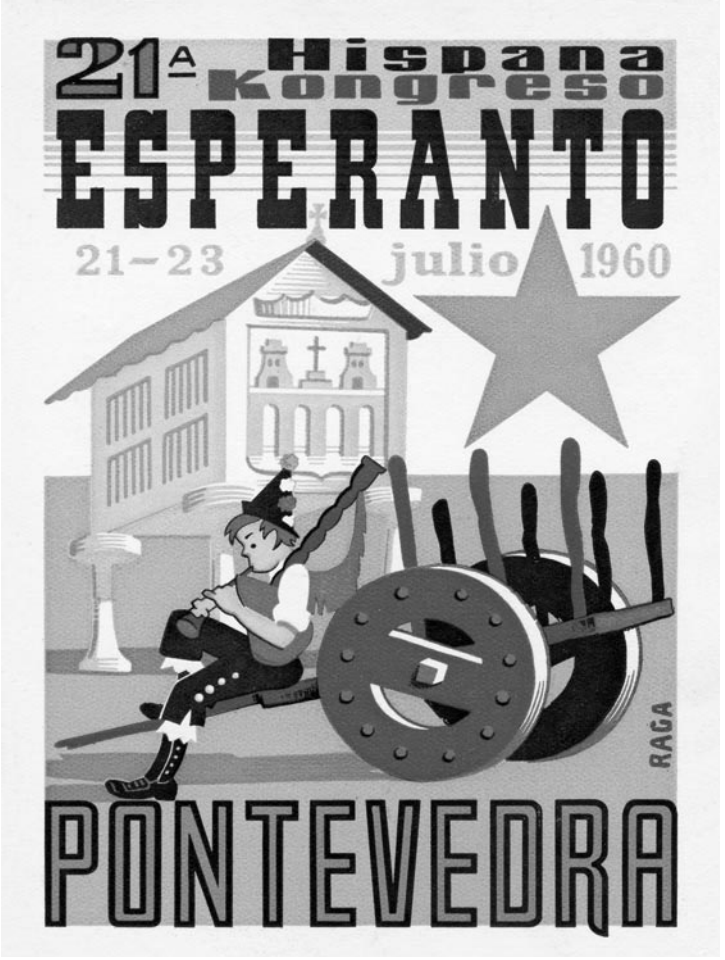

Reklam för den 21:a spanska esperantokongressen i Pontevedra.
Pojken är klädd i galicisk folkdräkt och spelar galicisk säckpipa.
Foto: © Lebrecht / IBL Bildbyrå.

KAPITEL 5

Efterkrigstiden

Andra världskriget innebar en minskad internationell esperantoverksamhet. De årliga världskongresserna var inställda åren 1940–1946. Organiserad hjälpverksamhet till stöd för krigsdrabbade esperantister förekom, men inte i samma omfattning som under första världskriget. När det åter blivit fred var det liksom efter första världskriget en ny geopolitisk värld som olika internationella rörelser hade att anpassa sig till. Krigsutgången påverkade ställningen för såväl esperanto som andra språk.

Synen på den politiska neutraliteten, strävan efter officiellt erkännande, specialorganisationer för olika intressen och det slutliga ödet för esperanto är ämnen som diskuterats under efterkrigstiden.

Esperanto bland nya språkblock

På Zamenhofs tid måste en intellektuell europé behärska flera främmande språk för att räknas. Tyskan var viktig och dominerade den vetenskapliga litteraturen kring förra sekelskiftet. Men

Tysklands politiska orientering och förlust i de två världskrigen (tillsammans med Österrike-Ungern i det första) bidrog till att det tyska språket förlorade sin position. Åren 1894–1897 var 62 procent av de svenska universitetsbibliotekens förvärv av utländsk nationalekonomisk litteratur tyskspråkig, åren 1924–1927 hade andelen sjunkit till 42 procent och 1954–1955 till 19 procent.[85] Som skolspråk var tyskan första främmande språk i Sverige från 1859 till 1946, då denna plats övertogs av engelskan.

Engelskans position i världen förstärktes samtidigt med USA:s politiska och ekonomiska ställning. I Östeuropa hamnade däremot många länder under Sovjetunionens hegemoni. Det medförde att ryskan blev första främmande språk i skolor öster om »järnridån«. Esperanto hade alltså att finna en plats i en västvärld där engelskan fick en allt starkare dominans i umgänget mellan länder och i en socialistvärld där ryskan sattes främst.

Esperanto i socialistländerna

Några länder som omedelbart före eller under andra världskriget hade styrts av naziregimer kom tillsammans med flera andra länder efter kriget under Sovjetunionens inflytande. Under de första efterkrigsåren var esperantorörelsen i dessa länder accepterad, men sedan bekämpades den för att strax efter Stalins död åter accepteras och så småningom till och med stödjas.

Det första förbudet kom i januari 1949 i den Sovjetockuperade zonen av Tyskland, det vill säga det som lite senare blev DDR. I

ett dekret påbjöds att esperantogrupper skulle upplösas och esperantoavdelningar i tidningar upphöra. Esperanto var ett odugligt konstgjort språk, »genomträngt av reaktionära tendenser«. Esperantisterna borde i stället rikta sina »filologiska intressen mot ett världsspråk som mycket mer främjar vårt uppbyggnadsarbete än experimenten med en språklig syntes«, det vill säga de borde ägna sig åt ryskan. Mer eller mindre uttalade förbud drabbade sedan esperantisterna i Polen, Ungern och Tjeckoslovakien; det tjeckoslovakiska esperantoförbundet upplöstes »frivilligt« den 6 september 1952 efter att ha fått detta råd av inrikesministeriet. Styrelsen för det internationella esperantistiska journalistförbundet kunde inte längre samarbeta med sina östeuropeiska medlemmar och skrev i en rapport avseende 1951/52 att journalister till vilka man skickat medlemsblad och medlemskort »genast arresterats«.[86]

Vändningen kom under det politiska tövädret i mitten av 1950-talet. När några initiativrika personer i bland annat Ungern och Tjeckoslovakien sökte tillstånd att återuppliva esperantoverksamheten märkte de att det största hindret var att det saknades sådan verksamhet i förebildslandet Sovjetunionen. De skrev då brev till några kända förkrigsesperantister i Sovjetunionen som därmed fick klart för sig att esperantorörelsen fortfarande existerade. På så vis väcktes esperantismen på nytt i Sovjetunionen och lyckades göra sig accepterad. Sedan kunde det polska esperantoförbundet 1955 åter ansluta sig till UEA, följt av det bulgariska, ungerska och tjeckoslovakiska förbundet.[87] I Jugo-

Frimärken från socialistländerna Bulgarien, Polen, Jugoslavien, Ungern och Sovjetunionen.

slavien var läget speciellt under Titoeran; Tito hade själv en gång studerat esperanto och uttryckte sig positivt om språket.

Under de följande årtiondena fram till Berlinmurens fall var det särskilt i socialistländerna som esperantismen frodades, om än med variationer mellan länderna. Detlev Blanke pekar på 14 faktorer som påverkade utvecklingen. Dit hör bland annat vad som hände i Sovjetunionen, att tidigare medlemmar i arbetaresperantoförbund uppnådde viktiga positioner i samhället, förföljelserna av esperantister under Hitlertiden, vilket blev ett positivt argument för esperanto, bildandet av en esperantistisk fredsrörelse som

intog ståndpunkter nära Sovjetunionens, att esperanto kunde användas för internationell information, Unescos hållning till esperanto, Europeiska säkerhetskonferensen (ESK) samt principen om ömsesidig hjälp mellan socialistländerna.[88]

Inom Rådet för ömsesidig ekonomisk hjälp (SEV) fanns en princip om konsultationer mellan socialistländerna i olika frågor. Enligt samma modell organiserades en serie konsultationer mellan socialistländernas esperantoorganisationer; 22 sådana möten ägde rum under perioden 1969–1989. Då beslöt man bland annat vilka gemensamma ståndpunkter man skulle inta i UEA och vid världskongresserna.[89]

När Östeuropas socialistländer förvandlades till kapitalistländer omkring 1990 förändrades esperantorörelsens ställning där radikalt. Esperantos roll som fönster mot omvärlden minskade i betydelse när medborgarna fritt kunde resa och odla olika former av kontakter. När de statliga subventionerna till de nationella esperantoförbunden försvann kunde dessa inte heller uträtta lika mycket som tidigare. Ett resultat av de ändrade förutsättningarna blev att antalet medlemmar som var anslutna till UEA genom de östeuropeiska nationella förbunden rasade från 22 000 år 1987 till 1 400 år 1997.[90]

Lapenna, UEA och neutraliteten

Universella esperantoförbundets (UEA) historia under efterkrigstiden fram till 1974 är nära knuten till namnet Ivo Lapenna

(1909–1987). Denne förenade ett starkt organisatoriskt ledarskap med osedvanlig oratorisk talang och intellektuell kapacitet.

Lapenna var född i Split i Kroatien och lärde sig esperanto 1928 som juridikstudent i Zagreb. Han umgicks i vänsterkretsar, och hans politiska uppfattning under mellankrigstiden i jämförelse med hans hållning efter 1950-talet är omdebatterad. När tyska trupper intog Split 1943 drog han sig tillbaka till partisankontrollerat område, och när Titos trupper hade segrat i maj 1945 blev han chef för den kroatiska regeringens informationsavdelning och chefredaktör för den officiella tidningen *Narodne novine*. Strax därefter började hans akademiska karriär, och våren 1948 blev han extraordinarie professor i internationell rätt och internationella relationer vid universitetet i Zagreb. År 1950 sökte han politisk asyl i Frankrike och följande år flyttade han till England, där han 1956 knöts till London School of Economics and Political Science och avancerade till professor i sovjetisk och östeuropeisk rätt 1973.[91]

Till världskongressen i Bern 1947 hade Lapenna med östeuropeiskt stöd författat ett resolutionsförslag enligt vilket »olika profithungrande grupper vill provocera fram ett nytt, ännu hemskare världskrig«. Esperantisterna uppmanas därför att energiskt »bekämpa fascismens rester och nya härdar«. Resolutionen accepterades inte. Den innehöll ett språkbruk som liknade det som förekom i Sovjetunionens politiska propaganda. Kalla kriget hade inletts och majoriteten ansåg det ensidigt att bara fördöma nazismen och tiga om Sovjetunionens brott.[92] Det hade ju till och

med varit förenat med livsfara att vara esperantist i Sovjetunionen.

Att över huvud taget ta upp politiska frågor stred mot den traditionella uppfattningen om neutralitet i UEA. Lapenna fann denna neutralitet alltför passiv gentemot förtryckande tendenser och förespråkade därför en »aktiv« neutralitet. »En aktiv neutralitet löser den antagonistiska konflikten mellan en passiv, likgiltig neutralitet och extrem partipolitik.«[93]

Ett uttryck för »aktiv neutralitet« fann på Lapennas initiativ 1947 vägen in i UEA:s stadgar, vilket innebar att »UEA förklarar, att respekten för de mänskliga rättigheterna är en väsentlig förutsättning för dess arbete«. Den nuvarande formuleringen lyder:

> UEA är neutralt beträffande nationalitet, ras, kön, religion och sociala och politiska problem, med undantag för språkproblemet i internationella sammanhang. Denna neutralitet betyder att UEA inte tar ställning till ifrågavarande problem. Goda internationella relationer och respekt för de mänskliga rättigheterna, sådana dessa är definierade i Allmänna förklaringen om mänskliga rättigheter och andra internationellt erkända aktstycken, är väsentliga förutsättningar för UEA:s arbete.[94]

Detta brukar tolkas som att UEA inte behöver förhålla sig passivt till brott mot FN:s Allmänna förklaring om mänskliga rättigheter; neutraliteten har alltså gränser.

Ivo Lapenna med violoncell i London 1986.

Det var inte helt lätt för Lapenna att etablera sig i England 1951, vare sig professionellt eller som ledande esperantist. Det fanns skepsis mot honom för hans tidigare kommunistvänliga hållning. Särskilt kom detta till uttryck när kalla kriget nådde det amerikanska esperantoförbundet. Dess generalsekreterare Geor-

ge Alan Connor blev för esperantisterna vad Joseph McCarthy var för resten av samhället. Connor gick till angrepp inte bara mot Lapenna, som han kallade »kommunistisk partisan«, utan även mot sina amerikanska kritiker, som han såg som en del av en kommunistisk komplott. Resultatet blev att det amerikanska förbundet splittrades.

Driftiga personer blir ofta kontroversiella, och det gällde även Lapenna. När en ny ordförande för UEA skulle väljas 1964 kandiderade och valdes Lapenna, men valförsamlingen var delad; somliga ville ha en mildare och mer tolerant ordförande. 1968 förklarade Lapenna sig beredd att avgå och ställde ultimatum för att fortsätta. 1971 riskerade han att inte bli omvald men fick stöd av östeuropéerna. Inför världskongressen i Hamburg 1974 hade han inte längre östeuropéernas samlade stöd, och det stod klart att han inte kunde räkna med att bli omvald. Han avstod då från att kandidera och lämnade alla sina uppdrag i UEA. Lapenna och några hundra av hans anhängare bildade i stället en konkurrerande organisation, Neŭtrala Esperanto-Movado, med egna årliga kongresser och egen tidning. Strax före sin död 1987 upplöste Lapenna denna organisation, vilket möjligen kan knytas till att tecken på försoning kunde skönjas.

Historikern och tidigare medarbetaren Ulrich Lins har försökt sammanfatta skälen till Lapennas fall. Han pekar först på att Lapennas ansträngningar att tillämpa en kulturell och social rörelses normer kolliderade med den traditionella vänskapliga atmosfären mellan »meningsfränder« – ett kanske inte helt över-

tygande argument. Men »till detta kom en extrem känslighet som växte till den grad att Lapenna började betrakta även objektiv kritik som en attack mot honom personligen. Hans motangrepp var så hårda att till och med medelmåttor kunde vara säkra på att nå viss berömmelse eftersom de kunde räkna med att Lapennas ilska skulle blåsa upp deras kritik till oproportionerlig betydelse«.[95]

Lapennas bitterhet är mer än väl dokumenterad i hans bok *Hamburgo en retrospektivo* med en undertitel som i översättning lyder »Dokument och material om den kontraneutrala konspirationen i Universella esperantoförbundet«. Han drev där liksom i otaliga tidningsartiklar med rasande frenesi tesen att UEA inte längre var politiskt neutralt utan hade accepterat öststaternas politiska ideologi; hans kritik var med andra ord av samma slag som den han själv utsatts för ett par decennier tidigare. Särskilt hård var han mot ungdomssektionen, vilket hade sin förklaring. Tidsandan i början på 1970-talet bäddade onekligen för socialistiska strömningar i en ungdomsorganisation med ett radikalt mål.

Unescodeklarationen

Lapenna hade arbetat hårt för att esperanto skulle stödjas eller åtminstone accepteras av viktiga internationella organisationer utanför esperantorörelsen, särskilt FN och dess underorganisationer. Den största framgången var en resolution antagen av

Unescos generalkonferens 1954. Processen började med en petition undertecknad av nästan 900 000 individer samt representanter för organisationer med sammanlagt 15 miljoner medlemmar. Undertecknarna hoppades »att Förenta Nationerna med alla tillgängliga medel hjälper till att sprida detta språk [esperanto], till exempel genom att uppmuntra undervisning i skolorna«. Petitionen överlämnades i augusti 1950 till FN som lät den gå vidare till Unesco.

Petitionen behandlades först av Unescos generalkonferens 1952. Bland annat fick sex esperantister med olika modersmål debattera på esperanto om »språkproblemet i intellektuella internationella relationer« inför ett sjuttiotal Unescodelegater, för att visa att språket fungerade. Det blev emellertid vid generalkonferensens session i Montevideo i december 1954 som frågan slutligen behandlades. Skeendet blev kaosartat när ämnet kom upp i programkommissionen en het och sen lördagseftermiddag då bara 45 av 72 delegationer var närvarande. De mexikanska representanterna lade fram ett positivt resolutionsförslag, men den danske delegaten och språkvetaren Andreas Blinkenberg gick till motattack i raljerande ton. Lapenna som var närvarande som UEA:s observatör fick tre minuter på sig för en kommentar, varvid han enligt egna ord »lyckades återställa en atmosfär av kultur och värdighet«.[96]

Resolutionsförslaget föll ändå i programkommissionen. Lapenna kunde emellertid peka på att procedurfel hade begåtts. Mexiko, Uruguay och några till krävde därför att förslaget skulle

tas upp i plenum, vilket också blev fallet efter ett par modifieringar. Där antogs det med 30 ja-röster (däribland Sveriges) mot 5 nej-röster (däribland Danmarks) och 17 nedlagda.

I resolutionen sägs bland annat att generalkonferensen »noterar resultaten som nåtts med esperanto på området för internationella intellektuella relationer och för närmandet av världens folk«. Vidare erkänner man »att dessa resultat stämmer överens med Unescos mål och ideal«. Därefter uppmanas medlemsländerna att informera generaldirektören om resultaten när det gäller undervisning i esperanto, och slutligen »ges generaldirektören i uppdrag att följa den löpande utvecklingen av användningen av esperanto i vetenskap, utbildning och kultur, och i detta syfte samarbeta med Universala Esperanto-Asocio i frågor som gäller båda organisationerna«.[97]

Unesco är en mellanstatlig organisation, inte överstatlig. Dess resolutioner är inte tvingande för medlemsländerna. Betydelsen av den resolution som antogs 1954 ligger snarare i att den gav UEA ställning som en seriös organisation som arbetar i Unescos anda. Att kunna hänvisa till resolutionen, som 1985 följdes av en liknande inför esperantos hundraårsjubileum 1987, har blivit viktigt i esperantorörelsens argumentation.

Även en annan esperantofråga avgjordes i Montevideo, nämligen huruvida UEA skulle få konsultativ status hos Unesco. Resultatet blev också som UEA hoppats, vilket bland annat innebar rätt för UEA att sända observatörer till generalkonferensen, rätt att konsulteras inom sitt kompetensområde och

skyldighet att efter sin förmåga bidra till att Unescos program genomförs.

Bort från »finvenkismen«

Vi konstaterade i första kapitlet att Zamenhof hade en deterministisk uppfattning om esperantos utveckling till att bli det språk som används i internationella sammanhang. Han kunde förutse esperantos slutliga seger, *la fina venko*. Detta var en vision som man länge kunde finna i texter och tal av ledande företrädare, men som numera blivit allt ovanligare.

Lapenna befann sig i »finvenkismens« utkant. I sin *Retoriko* (1950) betonade han, efter reverenser för den sovjetiske språkvetaren Nikolaj Marr, att de enande faktorerna är starkare än de splittrande i språkens utveckling, vilket medför en utveckling mot allt färre språk. »På samma vis som det fanns folkhorder före stammar och folkslag före nationer, på samma vis bildades först de primitiva hordspråken, därefter stamspråken, folkslagens språk, de nationella språken, och slutligen La Internacia Lingvo« (som Lapenna ofta använde som synonym till esperanto).[98]

I *Esperanto en perspektivo* (1974) verkar han mer osäker: »Den snara framtiden kommer att visa om förnuftet … segrar över egoistiska stormaktskrav, över fördomar och vidskepelser, och om mänskligheten på så vis äntligen löser språkproblemet i internationella sammanhang, som från år till år känns allt mer tryckande.«[99]

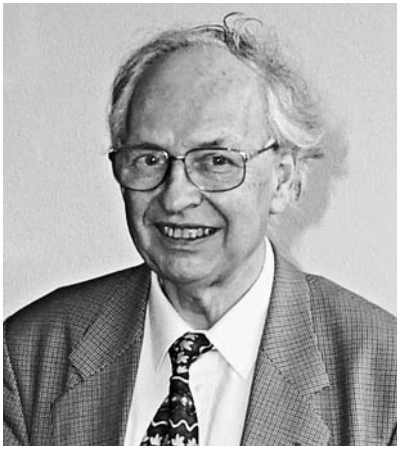

Reinhard Selten, nobelpristagare i ekonomi 1994 och esperantist sedan ungdomen. T. h. hans bok om språkspelet och esperanto.

En annan, sen variant i »finvenkismens« gränsland presenteras av Reinhard Selten, nobelpristagare i ekonomi med spelteoretisk inriktning. Selten konstaterar att engelskan är det mest studerade andraspråket, men tror inte att det kommer att behålla den positionen. I Asien finns en stor potential för ekonomisk tillväxt, och kanske medför det att till exempel kinesiskan växer i betydelse. »Men jag vågar till och med hoppas att det kommande världsspråket är esperanto«, säger han. Motiveringen är att han utifrån experiment ser indikationer på att detta vore ekonomiskt rationellt på grund av esperantos propedeutiska värde inför studier i andra språk:

> Att lära sig esperanto och därefter ett annat språk är billigare än att lära sig det främmande språket genast. … Alltså, om man tror på ett minimum av ekonomiskt förnuft kommer allt fler människor att kunna spara tid och pengar genom att först lära sig esperanto och därefter engelska. Om tillräckligt många personer gör detta kommer esperanto att vinna till slut. Ty tiden kommer när människorna märker att det inte längre är nödvändigt att lära sig engelska, för esperanto är redan tillräckligt för deras syften. Därför är jag lite mer optimistisk.[100]

Seltens optimism bygger alltså på att esperantos värde som propedeutiskt språk skulle vara stort i förhållande till kostnaden för att lära sig språket, och att människorna (rimligen inklusive utbildningspolitikerna) inser detta och handlar därefter. Den svaga länken tycks vara densamma som i Zamenhofs resonemang, det vill säga att mellanfolkliga språk skulle väljas efter en kalkyl – här i två steg – över kostnader och nytta.

Ett tydligt avståndstagande från traditionell »finvenkism« svarade undertecknarna av det så kallade Raumomanifestet för, ursprungligen en grupp ur det internationella ungdomsförbundet. I manifestet fastslog de att det varken var troligt eller viktigt att esperanto skulle få en officiell ställning på 1980-talet. Men det fanns ändå skäl att försöka sprida och använda språket. Det första århundradet hade visat att esperanto duger till att uttrycka allt. Nu gällde det att visa världen att man också har något väsentligt

att säga – »något kulturellt originellt och internationellt värdefullt«. Någon »slutlig seger« talade inte manifestet om.

Specialorganisationer

Språket som sådant må vara ett gemensamt intresse för esperantisterna, men därutöver har naturligtvis var och en genom yrket, politiken, hobbyn, religionen eller annat bindningar till andra grupper i samhället. Det har därför vuxit fram organisationer för olika externa intresseområden inom esperantorörelsen, där just den praktiska användningen av språket funnit plats. Ett tidigt exempel är järnvägsanställdas Internacia Fervojista Esperanto-Federacio, som bildades redan 1909 och som för närvarande har cirka 800 medlemmar. Järnvägsanställda har ofta kunnat resa på gynnsamma villkor, vilket tidigt främjade esperantoverksamheten i dessa kretsar.

Enligt UEA:s årsbok 2012 är 6 specialförbund anslutna till UEA, medan 33 har kontrakt om samarbete. Dessutom finns ett antal förbund utan formell anknytning. I årsboken ges adresser till bland annat esperantoorganisationer för agrikultur, arbetarrörelsen, ateism, bahai, blinda, buddism, byggnadsverksamhet, cykling, ekologi, ekonomi och handel, ekumenism, etniska friheter, Europaverksamhet (tre organisationer, däribland ett politiskt parti som i Frankrike fick 0,21 procent och i Tyskland 0,045 procent av rösterna i valet till EU-parlamentet 2009), evangeliskt kristna, fackföreningsverksamhet, filateli, filosofi, fred, Freinet-

pedagogik, det japanska spelet go, handikappade, hillelism, homosexuella, icke-rökare, internationell kultur, islam, journalister, jurister, järnvägsanställda, katolicism, kattälskare, kommunism, kulturverksamhet, kväkare, livsstil, lärare, Martinus kosmologi, medicinare, Mensa, motorcyklister, musik (två organisationer), naturism, naturläkeri, Oomoto, ortodoxt kristna, radioamatörer, religionsjämförelser, Rotary, scouter, socialarbetare, solidaritet mot hunger, spiritism, sport, språklig rättvisa, turism, vegetarism, vetenskapsidkare, veteraner och världsmedborgare.

Cirka 40 av dessa organisationer ger ut en egen medlemstidning 1–4 gånger om året, ofta anspråkslösa blad och i allt fler fall enbart som nätutgåva, men ibland med kvalificerat innehåll. En del av dem har egna årliga konferenser, andra kanske enbart ett årsmöte i samband med den stora världskongressen.

Det är intressant att se vilket syfte de olika organisationerna anger för sin verksamhet. Scouterna illustrerar ett vanligt mönster: att sprida esperanto bland scouter och scouting bland esperantister. Det är alltså ett tvåfaldigt syfte, där det ena är att gynna språket och det andra att gynna fackområdet.

Till stor del i opposition mot UEA, och inte upptagen bland samarbetande organisationer, verkar Esperanta Civito. Denna sammanslutning betraktar sina anknutna esperantister som ett folk i förskingringen, och strävar efter att Esperanta Civito ska erkännas som ett folkrättsligt subjekt. Medborgarskap i Esperanta Civito skulle då läggas till medborgarskapet i en vanlig terri-

toriell stat, det vill säga man tänker sig i normalfallet dubbelt medborgarskap.

Ges det ut böcker på esperanto?

Lingvisten Mikael Parkvall har ett kapitel om myterna om esperanto i sin bok *Lagom finns bara i Sverige och andra myter om språk*. En vanlig myt, som han finner även bland vetenskapliga prominenser, är att det inte skulle finnas någon litteratur på esperanto. Som vi konstaterat i tidigare kapitel var bokutgivning något som redan Zamenhof var angelägen om. Bland klassiska svenska författare som översatts till esperanto finns Selma Lagerlöf med flera böcker, liksom August Strindberg och Astrid Lindgren. Men det finns också originallitteratur på språket.

Parkvall återger en siffra på 25 000 publicerade esperantoböcker. I UEA:s katalog över beställningsbara böcker fanns den 7 mars 2013 sammanlagt 6 322 titlar (varav en del snarast är broschyrer) av 3 138 författare utgivna på 1 731 förlag. Siffran 6 322 kan förefalla hög i förhållande till 25 000 publicerade böcker totalt, men har nog sin främsta förklaring i att de kommersiella förlagens benägenhet att från utbudet snabbt rensa bort böcker som säljs dåligt inte har drabbat esperantolitteraturen i samma mån.

Statistik för publiceringen under perioden 1991–2012 visar på 4 345 böcker på eller om esperanto, det vill säga omkring 200 om året. Av dessa 4 345 böcker var 886 översatt skönlitteratur och

Fröken Julie av August Strindberg översattes och gavs ut 1912 och *Herr Arnes penningar* av Selma Lagerlöf 1933.

504 skönlitteratur i original på esperanto. Det genomsnittliga omfånget per bok var 131 sidor.[101]

Esperantoförläggarna är entusiastiska idealister och upplagorna begränsas kanske till några hundra exemplar. Man hittar inte esperantolitteraturen i den vanliga bokhandeln, och den recenseras inte på dagstidningarnas kultursidor, vilket kanske är bidragande orsaker till myten att den inte skulle existera.

Förutom böcker och organisationstidningar ges det ut några allmänna tidskrifter, som *Monato* och *La ondo de esperanto*. Av rena

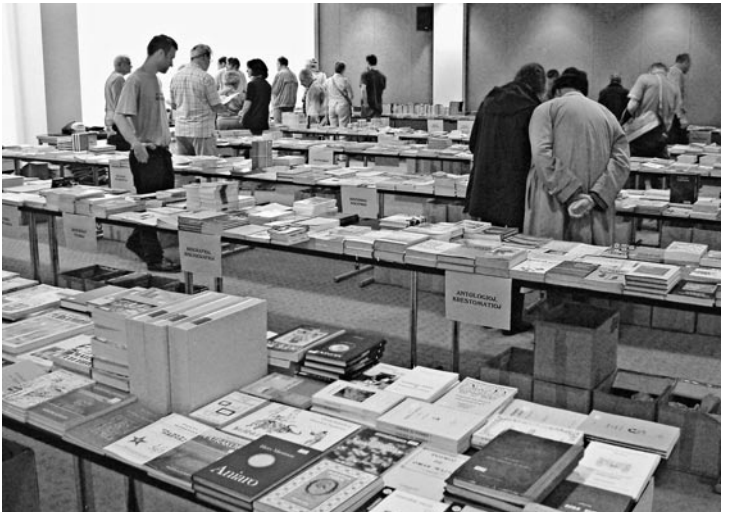

Utbudet av böcker på esperanto är stort. Här vid en kongress 2008.

nättidningar är den mest uppmärksammade *Libera folio* (www.liberafolio.org).

Vilka är esperantisterna och hur många är de?

Även om esperantoundervisning förekommer både på universitetsnivå och i vanliga skolor i flera länder så rör det sig normalt om frivilliga kurser som totalt sett omfattar en väldigt liten del av befolkningen. Ett ambitiöst treårigt program på avancerad nivå i interlingvistik, där esperanto spelar en dominerande roll,

Adam Mickiewicz-universitetet i Poznań i Polen.

ges sedan läsåret 1998/99 vid Adam Mickiewicz-universitetet i Poznań i Polen. Vid institutionen för lingvistik vid Stockholms universitet har det under 2000-talet getts kurser i esperanto, och internationellt finns det många fler exempel. Karlskoga folkhögskola hade under ett femtontal år fram till början av 2000-talet en esperantolinje för heltidsstudier och med internationell rekrytering. Men de flesta som lärt sig esperanto har gjort det genom självstudier eller kvällskurser. Vad kännetecknar då dem som har tagit steget att lära sig språket?

Det finns några sociologiska studier av begränsade delar av esperantorörelsen. Där finner man till exempel att medelklassen och välutbildade är överrepresenterade. Av olika yrkesgrupper är det en påtaglig överrepresentation av lärare. Politiskt tycks vänster- och småpartier och möjligen gröna och mittenpartier ha ett större stöd bland esperantister än hos totalbefolkningen. Ateister och agnostiker verkar också vara överrepresenterade, liksom vegetarianer.[102]

Hur många finns det i dagsläget som kan esperanto? Det vet man inte. Vad man vet är att UEA år 2012 hade 5 046 individuella medlemmar och 10 057 som var anslutna via sina nationella förbund. Men detta är inte detsamma som antalet esperantotalande. Längre tillbaka, säg för femtio år sedan, var det nog så att de flesta som aktivt sysslade med språket fångades upp i ett nationellt förbund, direkt eller via en lokalförening. Att vara medlem sågs mer eller mindre som en solidaritetshandling, på samma vis som arbetares medlemskap i facket. Men så är det inte längre, varken i arbetslivet eller bland esperantisterna. Ett exempel på den nya attityden ger ungdomarna i Härnösands esperantoklubb, »en av esperantolandets huvudnoder i norra Europa«, när de förklarar att de står utanför Svenska Esperantoförbundet (SEF) därför att »SEF har misslyckats med att kommunicera till Härnösands esperantoklubb varför dess medlemmar på ett acceptabelt vis skulle tjäna på ett medlemskap i landsorganisationen«.[103]

En annan intressant statistisk uppgift är antalet registrerade användare på nätkursen lernu.net. Det uppgick den 7 mars 2013

till 138 797 personer med olika modersmål. Men inte heller den siffran anger antalet esperantotalande. Å ena sidan finns det många som kunnat språket länge eller lärt sig det på annat vis och inte funnit anledning att registrera sig på sidan. Å andra sidan finns det säkert många som registrerat sig men som inte gått längre eller som slutat snart.

Esperanto i Sverige

Även om det traditionella ideella föreningslivet i Sverige håller på att luckras upp till förmån för mer tillfälliga sammanslutningar kring enskilda frågor, så har det inte dött ut, och det gäller även esperantorörelsen. Svenska Esperantoförbundet, SEF, hade enligt sin hemsida i början av 2013 omkring 500 medlemmar. Runt om i landet finns mer eller mindre aktiva lokalföreningar på ett tjugotal orter: Göteborg, Helsingborg, Hässleholm, Lesjöfors, Ljungby, Lund-Malmö, Norrköping, Oskarshamn, Skövde, Stockholm, Sundsvall, Södertörn, Umeå, Upplands Väsby, Uppsala, Västerås och Årjäng. Esperantoförbundet har ett ungdomsförbund, SEJU, för medlemmar yngre än 30 år.

Förutom Svenska Esperantoförbundet finns Svenska arbetaresperantoförbundet, SLEA, med syfte »att i Sverige propagera för esperanto inom arbetarrörelsen och bland personer som sympatiserar med denna rörelses inriktning«. SLEA har en aktiv Stockholmsklubb som bland annat arbetat med kvalificerade översättningar.

Esperantogården i Lesjöfors är kursgård och vandrarhem.

Det finns ytterligare några organisationer: Svenska esperantolärares förening, ILEI-se, arbetar för undervisning i esperanto. Kristliga Esperantoförbundet, KELI, bildades 1934 och har medlemmar från olika samfund. Svenska Esperantoinstitutet, SEI, bildades provisoriskt 1922. Det har inga individuella medlemar, utan medlemmarna utgörs av andra esperantoorganisationer. Institutet stiftades »för att väcka intresse för och underlätta teoretiskt och praktiskt studium av esperanto, för att igångsätta och kontrollera esperantoundervisning och för att anordna examina«. Det hade under en period en officiös ställning, vilket tog sig

uttryck i att direktionsmedlemmarna under flera år fick statsbidrag för att deltaga i världskongresserna.

Att anordna examina i esperanto var under många år en central uppgift för Svenska Esperantoinstitutet. Det har man nu upphört med och hänvisar i stället till internationella examina.

Det blev inte som Zamenhof trodde, men ändå något

Esperanto har inte fått den ställning som mellanfolkligt språk som Zamenhof förutspådde. Han underskattade den kraft bakom ett språks ställning som kommer av politisk och ekonomisk styrka. »Var det inte Frankrikes starka maktställning efter trettioåriga kriget som gjorde franska språket till diplomatiens allenarådande språk för ett par århundraden«, skriver Björn Collinder i en klassisk lärobok. Och »förgäves skall man söka förklaringen till latinets världsherravälde i själva språkets inneboende egenskaper. … Latinska språket har erövrat världen i släptåg med två stormakter: det fornromerska riket och den romersk-katolska kyrkan.« Sammanfattningsvis: »den roll ett nationalspråk under ett givet tidevarv spelar som mellanfolkligt språk står i proportion till det inflytande vederbörande nation har eller har haft på världens gång«.[104]

Detlev Blanke menar att även om esperanto misslyckats i förhållande till Zamenhofs ambitioner kan man tala om framgång i två andra avseenden. För det första har det visats att ett språkprojekt kan transformeras till ett levande språk som är kapabelt

Översättningstjänsterna på Google omfattar numera även esperanto.

att utveckla de funktioner som varje mänskligt språk har. För det andra har esperanto överlevt många hundra medtävlare och är nu »det enda planspråk med en användargrupp som använder språket för sina olika syften och behov, och som är av betydelse både vad gäller antalet användare och kvalitet«.

Blanke anger både språkliga och icke-språkliga skäl till den relativa framgången. De lexikala källorna känns igen av många, ljudläran är relativt lätt att behärska, särskilt för dem med europeiska språk, alfabetet är fonetiskt, alla morfem är invarianta och så vidare.

Som väl så viktiga betraktas ett antal faktorer av annan typ. Esperanto presenterades inte som ett färdigt projekt 1887 utan fick utvecklas, till en början genom korrespondens och tidningen *La Esperantisto* (1889–1895). Språket knöts till humanistiska ideal – den »inre idén« – och skulle särskilt reducera etniska konflikter. (Men vi har sett att det förekom dispyter om denna idealism.) Zamenhof såg språket som ett socialt fenomen och avsade sig formellt rättigheterna till esperanto (vilket inte avhöll honom från att påverka dess utveckling). Han syftade till att esperanto skulle bli användbart i alla sammanhang och bland alla samhällsklasser. Det skulle inte ersätta utan skydda de etniska språken. Det har också varit en styrka att *Fundamento* (1905) har förblivit en grundnorm även i praktiken.[105]

Välj Esperanto!

Under ett halvt sekel har Esperanto existerat. Under dessa 50 år ha många andra hjälpspråk konstruerats men efter några år har det visat sig att intet av dem kunnat uppfylla de fordringar man ställer på ett internationellt hjälpspråk och följden har också blivit att det självdött utan att lämna andra spår efter sig än tomrummet i sina upphovsmäns portmonäer. Esperanto däremot har på ett glänsande sätt visat att det håller måttet. Det har också överlevat alla sina yngre konkurrenter och effektivt hävdat sin plats som det enda verkliga internationella hjälpspråket.

ESPERANTO talas och skrives på samma sätt över hela världen.

ESPERANTO kan därför ej bli förvanskat genom dialekter.

ESPERANTO är i förhållande till andra språk lätt att lära och följaktligen mindre kostsamt.

ESPERANTO är ett medel för alla att komma i beröring med alla länder. Överallt finnas esperantister som stå redo att korrespondera med främlingar samt att räcka en hjälpsam hand åt dem som besöka deras land.

ESPERANTO river alla skrankor mellan nationerna, förbrödrar och är ett medel till fred och försoning mellan folken.

Varumässor. Esperanto användes av varumässorna i följande städer: Basel, Barcelona, Bordeaux, Budapest, Frankfurt a Main, Leipzig, Ljubljana, Lwoow, Lyon, Marseille, Triest, Valencia, Wien och Zagreb.

Efter Paris-mässan 1934 uppgjordes en intressant statistik. Mässkontoret använde sig av 20 olika språk till sin korrespondens. Det språk, som användes mest, var ju självklart franskan, men som nr 1 av främmande språken kom Esperanto, före engelska, franska och tyska språken.

ESPERANTO i radio. Enligt statistiken har 20.521 utsändningar förekommit på Esperanto under loppet av de sista 10 åren men i verkligheten är detta antal avsevärt mycket större. Utsändningar på andra artificiella språk ha praktiskt taget ej förekommit.

Lär Esperanto!

Vidare upplysningar kunna erhållas hos

Svenska Arbetar Esperantoförbundet,
Barnhusgatan 8, 8. g., n. b., STOCKHOLM.

Reklamblad från Svenska arbetaresperantoförbundet på 1930-talet.

KAPITEL 6

Så ser esperanto ut

Efter att ha ägnat fem kapitel åt människorna och idéerna bakom esperanto ska vi i detta avslutande kapitel titta närmare på själva språket. Det kan naturligtvis inte bli fråga om mer än illustrativa exempel. Den som vill gå längre kan till exempel klicka in sig på sv.lernu.net. På Svenska Esperantoförbundets hemsida, www.esperanto.se, liksom på esperantosverige.se, finns ett antal användbara länkar.

Ordrötterna i esperanto är oftast hämtade från existerande västerländska språk, särskilt romanska språk. Med regelbundna grammatiska ändelser som läggs till roten bildas ordklasser och satsdelar.

Verbets infinitivform har ändelsen *-i*, t.ex. *paroli* 'tala'; presens har *-as*, *parolas* 'talar'; preteritum *-is*, *parolis* 'talade'; futurum *-os*, *parolos* 'kommer att tala'; konditionalis *-us*, *parolus* 'skulle tala'; imperativ *-u*, *parolu* 'tala!'

Betoningen ligger alltid på näst sista stavelsen.

Substantiv i grundformen slutar på *-o,* t.ex. *parolo* ’tal’, *libro* ’bok’.

Adjektiv i grundformen slutar på *-a,* t.ex. *bona* ’god’, ’bra’. *Bona libro* ’bra bok’, *bona dormo* ’god sömn’.

Adjektiv kompareras med *pli* och *plej*. *Pli bona* ’bättre’, *plej bona* ’bäst’.

Somliga adverb är ändelselösa, andra bildas genom att *-e* fogas till roten. *Mi dormis bone* ’Jag sov gott’.

Adjektiv och substantiv har ackusativböjning (*-n*) och pluralböjning (*-j*). *Mi havis bonan dormon* ’Jag hade god sömn’. *Mi legis du bonajn librojn* ’Jag läste två bra böcker’.

La är bestämd artikel. *La libro estas bona* ’Boken är bra’. Obestämd artikel saknas.

Ĉu är ett frågeord som gör om påståendet till en fråga: *Ĉu la libro estas bona?* ’Är boken bra?’ (*ĉ* uttalas som *ch* i engelskans *church*).

Ne uttrycker negation: *La libro ne estas bona* ’Boken är inte bra’.

Ord bildas i stor utsträckning med hjälp av några tiotal suffix och prefix med fasta betydelser. Som vi nämnde i andra kapitlet ville Zamenhof på det viset hålla nere antalet ordrötter i språket. Här kommer några exempel.

Utgå från *lago* ’sjö’:
-et är förminskande: *lageto* ’tjärn’, ’göl’.
-eg är förstorande: *lagego* ’mycket stor sjö’.

Utgå från *sana* 'frisk':

mal- uttrycker motsatsen: *malsana* 'sjuk'.

-ul anger en person karakteriserad av det föregående: *malsanulo* 'sjukling'.

-ej betecknar lokal eller plats: *malsanulejo* 'sjukhus'.

Efter hand har det vuxit fram synonymer till många vanliga sammansatta ord. *Hospitalo* är synonym till *malsanulejo*.

-ist anger en person som yrkesmässigt eller vanemässigt sysslar med det som roten anger: *La instruisto instruas* 'Läraren undervisar'.

-ar anger en samling av likartade saker som tillsammans utgör ett begrepp: *arbo* 'träd', *arbaro* 'skog'; *vorto* 'ord', *vortaro* 'ordbok', 'ordförråd'; *homo* 'människa', *la homaro* 'mänskligheten'; *vagono* 'vagn', *vagonaro* 'tåg'. (*Trajno* är en modern synonym till *vagonaro*.)

ek- anger en plötslig eller begynnande handling: *ekparoli* 'börja tala'.

-ad anger att en handling är utsträckt i tiden: *danco* 'dans', *dancado* 'dansande'.

-aĵ betecknar en sak som har de egenskaper eller är gjord av det material som roten indikerar: *trinki* 'dricka', *trinkaĵo* 'dryck'; *frukto* 'frukt', *fruktaĵo* 'frukträtt'; *alta* 'hög', *altaĵo* 'höjd', 'kulle' (*ĵ* uttalas som *s* i engelskans *pleasure*).

-iĝ betyder 'bli', 'övergå till ett nytt tillstånd': *dormiĝi* 'somna' (*ĝ* uttalas som *g* i engelskans *gentle*).

-ig är ett kausativt suffix med innebörden ’göra’, ’låta’, ’åstadkomma’: *dormigi sian infanon* ’söva sitt barn’.
Alltså: *dormi* ’sova’; *dormiĝi* ’somna’; *dormigi* ’söva’.

-il anger ’redskap’, ’instrument’, ’medel’: *dormigilo* ’sömnmedel’.

Esperanto har tre aktiva participformer, *-ant, -int* och *-ont,* som kan användas för att bilda substantiv, adjektiv och adverb:
leganto ’en läsande’, ’en som läser’.
leginto ’en som tidigare läst’.
legonto ’en som kommer att läsa’.

Leginte libreton, mi dormiĝis ’Efter att ha läst en liten bok somnade jag’.

Esperanto har också tre passiva participformer, *-at, -it* och *-ot*:
legata libro ’en bok som läses’.
legita libro ’en läst bok’.
legota libro ’en bok som kommer att läsas’.

Instruonte, la instruisto estis leginta grandan libron. La libro estis legita. När han skulle undervisa hade läraren läst en stor bok. Boken var läst.

(Kring 1960 utspelades en debatt, vars hätskhet måste verka obegriplig för en utomstående, om huruvida participen – det gällde i praktiken främst *-at* och *-it* – i första hand anger tid eller aspekt.)

Ett uttryck för Zamenhofs systematiska tänkande är hans skapande av korrelativa ord. Genom att kombinera 5 förleder med

9 efterleder kan 45 ord bildas. Förlederna är *ki-*, som indikerar fråga eller relativt pronomen eller relativt adverb, *ti-* som är utpekande, *ĉi-* som är allomfattande, *i-* som visar obestämdhet och *neni-* som är nekande. Slutleden *-u* indikerar person eller bestämd sak, *-o* ting, *-a* egenskap, *-el* sätt, *-e* plats, *-am* tid, *-om* mängd, *-al* orsak och *-es* ägande. (I vissa fall kan dessa korrelativa ord ha ackusativ- och pluralböjning.) Vi får följande tabell:

	Frågande och relativa	Utpekande	Allomfattande	Obestämdhet	Nekande
Person och bestämd sak	*kiu* vem vilken som	*tiu* den denne denna	*ĉiu* varje var och en	*iu* någon	*neniu* ingen
Ting	*kio* vad som	*tio* detta	*ĉio* allting	*io* någonting	*nenio* ingenting
Egenskap	*kia* hurdan som	*tia* sådan	*ĉia* all slags	*ia* något slags	*nenia* inget slags
Sätt	*kiel* hur (så)som	*tiel* så	*ĉiel* på alla sätt	*iel* på något sätt	*neniel* på inget sätt
Plats	*kie* var där	*tie* där	*ĉie* överallt	*ie* någonstans	*nenie* ingenstans
Tid	*kiam* när	*tiam* då	*ĉiam* alltid	*iam* någon gång	*neniam* aldrig
Mängd	*kiom* hur mycket som	*tiom* så mycket	*ĉiom* alltsammans	*iom* något lite	*neniom* ingenting

	Frågande och relativa	Utpekande	Allomfattande	Obestämdhet	Nekande
Orsak	*kial* varför	*tial* därför	*ĉial* av alla skäl	*ial* av något skäl	*nenial* av inget skäl
Ägande	*kies* vems vars vilkas	*ties* dess dennes deras	*ĉies* allas	*ies* någons	*nenies* ingens

Här följer ett par meningar med olika korrelativa ord: *Tiu birdo, kiun vi vidas tie, estas ia pasero*. Den fågel som du ser där är något slags sparv. *Ĉie, kie birdoj vivas, tiuj ĉiam iel trovas ion, kion ili povas manĝi.* Överallt där fåglar lever hittar dessa alltid på något sätt någonting som de kan äta.

Även om korrelativtabellen är konstruerad i den meningen att Zamenhof kombinerade 5 förleder med 9 efterleder är den inte skapad helt utan anknytning till existerande språk. De frågande och relativa k-orden påminner om de romanska språken, där vi till exempel i franskan finner *qui*, *que*, *quoi*, *comment*, *comme*, *quand* och *combien*. De utpekande t-orden för tankarna till engelskans *this*, *that*, *those*, *these*, *there* och *then*. Obestämda korrelativa i-ord har vi i tyskans *irgendwer*, *irgendein*, *irgendwie* och *irgendwann*. I tyskan finns också nekande n-ord som *niemand*, *nichts*, *nirgends*, *nirgenwo*, *niemals*, *nie* och *niemandes*.

Låt oss nu avsluta denna översiktliga beskrivning av språket med att se på esperantoversionen av några kända rader:

Estis vespero komence de majo. La ĝardeneto sur Mosebacke ankoraŭ ne estis malfermita por la publiko, kaj la florbedoj ne estis prifositaj; la galantoj suprenigis sin tra la foliamasoj de la pasinta jaro kaj ĝuste estis finantaj sian mallongan agadon por doni lokon al la pli delikataj safranfloroj, kiuj trovis rifuĝon sub senfrukta pirarbo; la siringoj atendis sudan venton por ekflori, sed la tilioj ankoraŭ oferis en siaj nefenditaj burĝonoj amfiltron al la fringoj, kiuj ekkonstruis siajn likenkovritajn nestojn inter trunko kaj branĉo; ankoraŭ neniu hompiedo surpaŝis la sablajn vojetojn post la foriĝo de la lastvintra neĝo, kaj tial kaj bestoj kaj floroj tie vivadis senĝene.

Vi känner igen detta som inledningen till August Strindbergs *Röda rummet*:

> Det var en afton i början av maj. Den lilla trädgården på Mosebacke hade ännu icke blivit öppnad för allmänheten, och rabatterna voro ej uppgrävda; snödropparna hade arbetat sig upp genom fjolårets lövsamlingar och höllo just på att sluta sin korta verksamhet för att lämna plats åt de ömtåligare saffransblommorna, vilka tagit skydd under ett ofruktsamt päronträd; syrenerna väntade på sydlig vind för att få gå i blom, men lindarna bjödo ännu kärleksfilter i sina obrustna knoppar åt bofinkarna, som börjat bygga sina lavklädda bon mellan stam och gren; ännu hade ingen mänskofot trampat sandgångarna sedan sista vinterns snö gått bort, och därför levdes ett obesvärat liv där inne av både djur och blommor.

Lokalt brevmärke för esperantokongressen i Stockholm 1951.

Källor

Banet-Fornalowa, Zofia (2011), *La familio Zamenhof*, 2:a uppl. ISBN 3-906595-23-4.

Blanke, Detlev (1985), *Internationale Plansprachen: Eine Einführung*. Samlung Akademie-Verlag 34, Sprache. ISSN 0138-550X.

Blanke, Detlev (2006), *Interlinguistische Beiträge: Zum Wesen und zur Funktion internationaler Plansprachen*. ISBN 3-631-55024-3.

Blanke, Detlev (2007), *Esperanto kaj socialismo? Pri la movado sur la »alia flanko«*, 2:a uppl. ISBN 978-1-59569-065-4.

Blanke, Detlev (2009), »Causes of the relative success of Esperanto«, *Language Problems & Language Planning*, vol. 33, nr 3, s. 251–266.

Boulton, Marjorie (1962), *Zamenhof*. La Laguna: J. Régulo.

Collinder, Björn (1959), *Språket: inledning till det vetenskapliga språkstudiet*, 3:e uppl. Stockholm: Natur och Kultur.

Couturat, Louis, O. Jespersen, R. Lorenz, W. Ostwald & L. Pfaundler (1910), *Världsspråk och vetenskap. Tankar om införandet af det internationella hjälpspråket i vetenskapen.* Stockholm: Jacob Bagges Söners Aktiebolag.

Dratwer, Isaj (1980), *Lidja Zamenhof: Vivo kaj agado*. ISBN 90 6336 012 6.

Drezen, Ernest (1967 [1931]), *Historio de la mondolingvo: Tri jarcentoj da serĉado*. Oosaka: Pirato.

Duona jarcento de esperanto kune kun Paul Nylén (1942). Stockholm.

Enciklopedio de esperanto, vol. I–II (1933–1935), red. av L. Kökén, V. Bleier & I. Ŝirjaev. Budapest: Literatura Mondo.

Forster, Peter G. (1982), *The Esperanto Movement*. ISBN 90 279 3399 5.

Frängsmyr, Tore (1990), *Framsteg eller förfall: Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition*, 2:a uppl. ISBN 91-38-92033-6.

Holzhaus, Adolf (1969), *Doktoro kaj lingvo Esperanto*. Helsinki: Fondumo Esperanto.

Jespersen, Otto (1912), *Historio di nia linguo*, http://webspace.webring.com/people/ri/idojc/OJhist.html (2010-11-09).

Kiselman, Christer (2010), »Hilelismo, homaranismo kaj neŭtrale-homa religio«, i *La arto labori kune: Festlibro por Humphrey Tonkin*, red. av D. Blanke och U. Lins. ISBN 978-92-9017-113-3.

Korĵenkov, Aleksander (2005), *Historio de esperanto*. Kaliningrad: Sezonoj.

Korĵenkov, Aleksander (2009), *Homarano: La vivo, verkoj kaj ideoj de d-ro L.L. Zamenhof*. ISBN 978-609-95087-0-2.

Korĵenkov, Aleksander (2011), »Hachette«, *La ondo de Esperanto*, nr 1, s. 13.

Korĵenkov, Aleksander (2012a), »Verkoj kiuj donas honoron al la verkinto«, *La ondo de Esperanto*, nr 2, s. 20–21.

Korĵenkov, Aleksander (2012b), »Verkoj kiuj donas honoron al la verkinto (2)«, *La ondo de Esperanto*, nr 3, s. 12–13.
Korĵenkov, Aleksander (2013), »Nia libroproduktado en la 2012a jaro«, *La ondo de Esperanto*, nr 2, s. 20.
Lapenna, Ivo (1950), *Retoriko: Kun aparta konsidero al esperanta parolarto*. Paris.
Lapenna, Ivo (1977), *Hamburgo en retrospektivo*, 2:a uppl. København: Horizonto.
Lapenna, Ivo, Ulrich Lins & Tazio Carlevaro (1974), *Esperanto en perspektivo. Faktoj kaj analizoj pri la internacia lingvo*. London och Rotterdam: CED/UEA.
Libera folio, www.liberafolio.org (2012-04-17).
Lindhagen, Carl (1924), »Ett världsspråk«, *Tidevarvet*, nr 10, s. 1.
Lins, Ulrich (1990), *La danĝera lingvo*, 2:a uppl. ISBN 5-01-003136-1.
Lins, Ulrich (2008), *Utila estas aliĝo: Tra la unua jarcento de UEA*. ISBN 978 92 9017 105 8.
Lörnemark, Christer (red.), M. Andréasson, R. Jalming & E. Vilborg (1994), *Esperantorörelsen i Göteborg 1892–1992*. ISBN 91-630-3263-5.
Maddison, Angus (2001), *The World Economy: A Millennial Perspective*. OECD. ISBN 92-64-18608-5.
Parkvall, Mikael (2009), *Lagom finns bara i Sverige och andra myter om språk*. ISBN 978-91-7738-797-8.
Privat, Edmond (1923, 1927), *Historio de la lingvo esperanto*, del I (2:a uppl.) och II. Leipzig: Ferdinand Hirt & Sohn.

Privat, Edmond (1962), *Aventuroj de pioniro*. La Laguna: J. Régulo.

Rašić, Nikola (1994), *La rondo familia: Sociologiaj esploroj en Esperantio*. ISBN 88-7036-062-8.

Sandelin, Bo (1999), »Avgermaniseringen av nationalekonomin: det svenska exemplet«, *Ekonomiska Samfundets Tidskrift*, nr 2, s. 57–71.

Selten, Reinhard (1998), »La fina venko – ludoteoria modelo«, i *Al lingva demokratio*. ISBN 92 9017 054 9.

Unesco (1955), *Records of the General Conference*, Eighth Session, Montevideo 1954, Resolutions, s. 36.

Universala Esperanto-Asocio, *Statuto*, http://www.uea.org/dokumentoj/statuto.html (2011-01-19).

Universala Esperanto-Asocio, *Jarlibro 2012*. ISSN 0075-3491.

Zamenhof, Adam (1960), »Rememoroj pri la lastaj jaroj de mia patro«, i *Memorlibro pri la Zamenhofjaro,* red. av I. Lapenna. London: Universala Esperanto-Asocio / Centro de Esploro kaj Dokumentado.

Zamenhof, L. L. (1929), *Originala verkaro*. Leipzig: Ferdinand Hirt & Sohn.

Zamenhof, L. L. (1933), *Fundamenta krestomatio de la lingvo esperanto*, 14:e uppl. Paris: Esperantista Centra Librejo.

Zamenhof, L. L. (1948), *Leteroj de L. L. Zamenhof*, I–II, red. av G. Waringhien. Paris: S.A.T.

Zamenhof, L. L. (1963), *Fundamento de esperanto*, 9:e uppl. Marmande: Esperantaj Francaj Eldonoj.

Zamenhof, L. L. (1967), »La lasta manuskripto de d-ro L. L. Zamenhof: Pri Dio kaj pri senmorteco«, *Revuo Esperanto*, nr 737 (4), s. 53–55.

Vykort som gör reklam för den första skandinaviska esperantokogressen i Göteborg 1918.

Noter

1. *Leteroj* I nr 92.
2. Blanke (2006) s. 24, fotnot 14.
3. Frängsmyr s. 199.
4. Maddison (2001) s. 265.
5. *Originala verkaro* s. 418.
6. Återfinns bl.a. i *Originala verkaro* s. 276–312.
7. Blanke (1985) s. 212.
8. Korĵenkov (2009) s. 18–21.
9. Banet-Fornalowa s. 19–20.
10. Banet-Fornalowa, passim.
11. Korĵenkov (2009) s 23.
12. Holzhaus s. 7–10.
13. Korĵenkov (2012a och 2012b).
14. Korĵenkov (2009) s. 34.
15. Korĵenkov (2009) s. 36–37.
16. Holzhaus s. 11–12.
17. Boulton s. 32–33.
18. *Originala verkaro* s. 418.
19. *Originala verkaro* s. 419.
20. Korĵenkov (2009) s. 46.
21. Korĵenkov (2009) s. 46.
22. Korĵenkov (2009) s. 48.
23. Korĵenkov (2009) s. 50.
24. *Originala verkaro* s. 20, *Fundamenta krestomatio* s. 245.
25. Korĵenkov (2009) s. 75.
26. Korĵenkov (2009) s. 76.
27. *Originala verkaro* s. 26.
28. *Originala verkaro* s. 30.
29. *Originala verkaro* s. 27.
30. *Fundamento* s. 45–48.
31. Korĵenkov (2005) s. 18–21.
32. *Originala verkaro* s. 198.
33. *Originala verkaro* s. 588.
34. Korĵenkov (2005) s. 29.
35. *Enciklopedio*.
36. Banet-Fornalowa s. 43.
37. *Leteroj* I s. 120.
38. *Leteroj* I s. 175.
39. *Originala verkaro* s. 590.

40. Deklarationen återfinns bl.a. i Privat (1927) s. 25–26.
41. *Originala verkaro* s. 369-370.
42. Banet-Fornalowa s. 44.
43. Privat (1927) s. 52.
44. http://webspace.webring.com/people/ri/idojc/Hist.html (2010-11-03).
45. *Duona jarcento* s. 19.
46. Boulton s. 158.
47. *Leteroj* II s. 51–52.
48. Boulton s. 167–169.
49. Lins (2008) s. 11.
50. Vikipedio: »Esperanto en medicino«
51. Banet-Fornalowa s. 39.
52. Korĵenkov (2011).
53. *Originala verkaro* s. 545.
54. *Originala verkaro* s. 353–357.
55. Adam Zamenhof s. 39.
56. Adam Zamenhof s. 39.
57. Kiselman s. 410
58. Korĵenkov (2009) s. 268.
59. Adam Zamenhof s. 40.
60. Banet-Fornalowa s. 181–182.
61. Adam Zamenhof s. 40.
62. *Revuo Esperanto*, nr 4, 1967, s 54.
63. Privat (1962) s. 97.
64. Korĵenkov (2005) s. 66.
65. Privat (1962) s. 97–98.
66. *Enciklopedio*.
67. Korĵenkov (2005) s. 67–68.
68. Lapenna, Lins & Carlevaro s. 637.
69. Lapenna, Lins & Carlevaro s. 642.
70. Lapenna, Lins & Carlevaro s. 648.
71. Lapenna, Lins & Carlevaro s. 640–648.
72. Lins (1990) s. 392, Korĵenkov (2005) s. 87.
73. Lörnemark m.fl. s. 39.
74. *Enciklopedio*.
75. *Enciklopedio*.
76. Lins (2008) s. 20.
77. Banet-Fornalowa s. 90.
78. Banet-Fornalowa s. 86–117, Dratwer.
79. Lapenna, Lins & Carlevaro s. 702.
80. Lins (1990) s. 109.
81. Lins (1990) s. 126.
82. Lins (1990) s. 128, *Revuo Esperanto*, jan 2011 s. 12.
83. Lapenna, Lins & Carlevaro s. 722.
84. Lapenna, Lins & Carlevaro s. 725.

85. Sandelin s. 60–61.
86. Lapenna, Lins & Carlevaro s. 734–736.
87. Lapenna, Lins & Carlevaro s. 744.
88. Blanke (2007) s. 32–41.
89. Blanke (2007) s. 42–43.
90. Korĵenkov (2005) s. 107.
91. Forster s. 232.
92. Lins (2008) s. 75–82.
93. Lapenna, Lins & Carlevaro s. 584.
94. http://www.uea.org/dokumentoj/statuto.html (2012-04-16).
95. Lins (2008) s. 96–97.
96. Lapenna, Lins & Carlevaro s. 770.
97. Unesco s. 36.
98. Lapenna (1950) s. 41.
99. Lapenna, Lins & Carlevaro s. 26.
100. Selten s. 175–176.
101. Korĵenkov (2013).
102. Rašić.
103. www.esperanto.se/blogg (2010-11-03).
104. Collinder s. 207–209.
105. Blanke (2009).

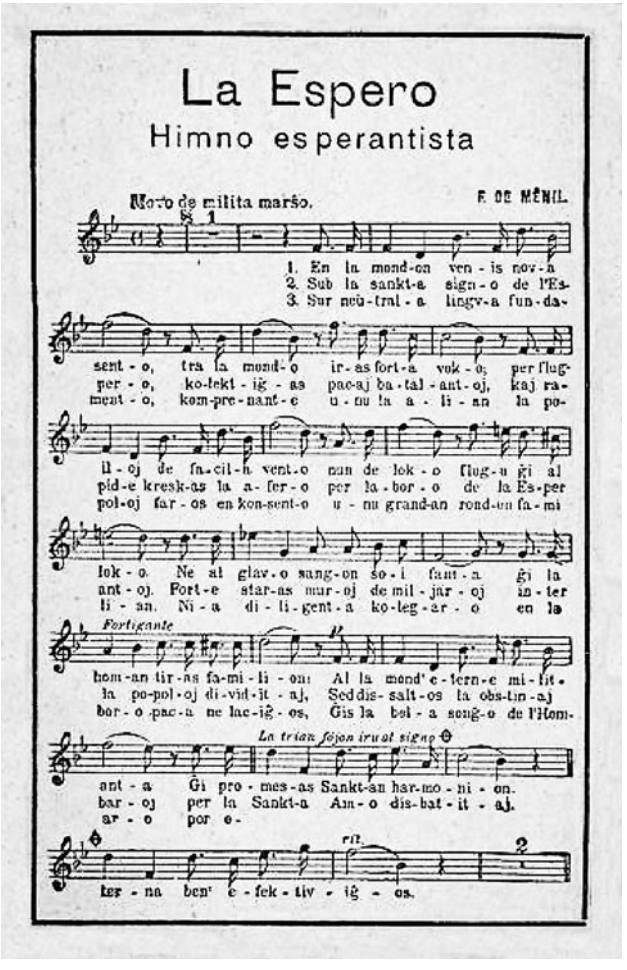

Att sjunga esperantohymnen med text av Zamenhof hör till ceremonielet vid invigningen och avslutningen av varje världskongress.

Register

ABF 105–106
Adam, Eugène 102
Adam Mickiewicz-universitetet 145
Ahlberg, Per 78
Al la fratoj (Till bröderna) 56
Alexander II 38
American Philosophical Society 49
Andersen, H. C. 89
Andra boken 48–49
Antwerpen 72
armenier 69
Arnhem 112
Association Française pour l'Avancement des Sciences 14
Association Internationale des Académies 74

bahai 112, 114–115, 140
Baltimore 115
Barbusse, Henri 102
Bastien, Louis 107–108
Baudouin de Courtenay, Jan 75
Bayol, kapten 99
de Beaufront, Louis 14, 57, 75, 79
Belgien 96
Belmont, Leo 68
Beloch, familjen 41
Bergson, Henri 97
Berlin 116, 120
Bern 109–110, 130
Białystok 10–11, 13, 21–23, 25, 28–29, 69–70
Bibeln 86, 89
Blanke, Detlev 8, 128, 149–150
Blinkenberg, Andreas 135
Blumental, Leopold 68
Boirac, Émile 66, 77
Bormann, Martin 119

Borovko, Nikolaj 10, 32, 37, 55, 71
Boston 115
Boulogne-sur-Mer 61–66, 71
Bourlet, Carlo 66, 77, 84
Brasilien 58, 96
Budapest 55
buddism 140
Bujwid, Odo 90
Bulgarien 127–128
bulgariska 44
Byggnadsföreningen 78

Calais 58, 61
Cart, Théophile 65–66, 77
Chile 58, 96
Cleveland 115
Collinder, Björn 149
Colombia 96
Columbus, Christofer 14
Connor, George Alan 133
Couturat, Louis 74, 76, 79
Cseh, Andreo 107, 112

Dana Esperantisto 78
Danmark 78, 136
danska 44, 89
Danzig 107
DDR 126
»Delegation för antagandet av ett internationellt språk« 74, 77
Descartes, René 8
Det påtvingade giftermålet 64
Detroit 115
Dijon 58
Dover 58, 64
Dresden 22, 81, 83, 92
Dreyfusaffären 57
Drezen, Ernest 103, 105, 121
Dua libro 48
Dublin 58

Edinburgh 58
Ekzercaro 50
Eliot 115
engelska 18, 33, 44, 97, 106, 116, 126, 138–139
England 130, 132
»Esenco kaj estonteco de la ideo de lingvo internacia« 14
Eskilstuna 61
Esperanta Civito 141
Esperantiste, L' 57–58, 79
Esperantisten 78
Esperantisto, La 51–54, 56, 151
Esperanto (tidskrift) 108
Esperanto en perspektivo 137
estniska 95

Europeiska säkerhetskonferensen (ESK) 129

Falun 61
fina venko, la 137
Finland 88
finska 95
»finvenkism« 137, 139
Folkförbundet 96
Folkstone 64
Franklin, Benjamin 49
Frankrike 55, 57–58, 60, 86, 96, 99, 102, 113–114, 130, 149
franska 7, 22, 32, 44, 96
Frenkel, doktor 29
Fröken Julie 143
Fundamenta krestomatio 67
Fundamento de Esperanto 50–51, 68, 84, 151
Förenta nationerna (FN) 96, 131, 134–135
Förnuft eller tro 55
Första boken 44–50, 60

Gamla testamentet 86, 89
Gdynia 114
Genève 69, 71, 86, 98, 108, 111, 114
George Dandin 84
Germana Esperanto-Asocio (GEA) 117, 119
Germana Laborista Esperanto-Asocio (GLEA) 116
Gernet, Vladimir 55
Gestapo 117
Glasgow 58
Gleerups förlag 60
von Goethe, Johann Wolfgang 84
Gogol, Nikolaj 84
grekiska 29, 32, 34
Gävle 60, 113
Göteborg 72, 105, 147, 166

Hachette 84
Haiti 96
Hamburg 133
Hamburgo en retrospektivo 134
Hamlet 84
Hanoi 71
Hanotaux, Gabriel 96
Hatsefira 27, 29
hebreiska 27, 44, 89
Helsingborg 147
Henriclundquist, Gustaf 60
Heronsgate 109
Herr Arnes penningar 143
Herriot, Édouard 98
Heydrich, Reinhard 119

hilelismo, hillelism 90, 141
Hillel 90
Himmler, Heinrich 119
Histoire de la langue universelle 74
Hitler, Adolf 95, 108, 116–117, 120, 128
Hodler, Ferdinand 80
Hodler, Hector 80
homaranismo, homaranism 89, 111, 114
Härnösands esperantoklubb 146
Hässleholm 147

idiom-neutral 51
ido 8, 51, 74, 76–80, 100, 106
Ifigenia på Tauris 84
Indien 14, 96
interlingua 8
Internacia Esperanto-Ligo (IEL) 109
Internacia Fervojista Esperanto-Federacio 140
internacia lingvo, la 137
Internationella telegrafunionen 98
islam 141
Italien 58, 96
italienska 44
januariupproret 24
Jasinowski, advokat 39
Javal, Émile 61, 66
Jespersen, Otto 75–76
jiddisch 21, 27, 37, 44
Jonas, Franz 104
Jugoslavien 127–128

Karlshamn 61
Karlskoga folkhögskola 145
katolska kyrkan 19
Keighley 58
Kina 18, 96
kinesiska 18, 138
Kiselman, Christer 14
»Kolekto aprobita de d-ro Zamenhof« 84
Komintern 95, 100
Kongresspolen 21
Konkordo 111–112
Kraków 90
Krikortz, dr 58
Kristliga Esperantoförbundet (KELI) 148
Kroatien 130
Kunig, doktor 88, 91
Köln 88, 108
Köpenhamn 118

Lagerlöf, Selma 142–143
Lagom finns bara i Sverige och andra myter om språk 142

Lambert, Daniel 58
Langlet, Valdemar 54–55, 61, 78
langue bleue, la 75
Lanti 102–103, 105
Lapenna, Ivo 129–135, 137
latin 9, 18, 29, 32, 34, 149
Lausanne 110
Le Havre 58
Leau, Léopold 74
Leibniz, Gottfried Wilhelm 8
Lenin, Vladimir Iljitj 122
Lesjöfors 147–148
lettiska 44, 95
Levite, Jozef 41
Libera folio 144
Lima 115
Lindgren, Astrid 142
Lindhagen, Carl 106–108
lingvo internacia 45
Lingvo Internacia 54–55
lingvo universala 36
lingwe universala 35
Lins, Ulrich 133
Litauen, litauer 23–25, 37
litauiska 95
Ljungby 147
London 58, 108–109
London School of Economics and Political Science 130
Loubet, Émile 63
Lund 60, 147
Lyon 113–114

Malmö 61, 71, 101, 147
malthusianism 9
Marr, Nikolaj 123, 137
Marx, Karl 120
Matejko, Jan 24
McCarthy, Joseph 133
Meillet, Antoine 102
Mein Kampf 116–117
Mexiko 105, 135
Michaux, Alfred 7, 12, 65–66
Minsk 120
Molière 64, 84
Monato 143
mondo 106
Mongoliet 58
Montevideo 135–136
Morariu, Tiberiu 113
Moskva 37–38, 100
Muravkin, Herbert 121
Müller, Max 57

Narodne novine 130
Nationernas förbund (NF) 95–100, 106
Nederländerna 102, 112
Neue Deutsche Esperanto-bewegung (NDEB) 117, 119

neutral 76
Neŭtrala Esperanto-Movado 133
New York 104, 114–115
Norge 97
Norrköping 147
Nouvelles langues internationales, Les 74
Nova plena ilustrita vortaro de esperanto, La 105
novial 78
novlatin 76
Nya testamentet 89
Nylén, Paul 78, 106
nymalthusianism 9
Nürnberg 51, 53, 60
Nürnbergs världsspråksförening 51

Odessa 55
»Om Gud och om odödlighet« 91
Ondo de esperanto, La 143
Oskarshamn 147
Ostwald, Wilhelm 74

Palestina 38–39
Palmiry 119
Paris 14, 55, 57, 61, 63, 65, 73–75, 84, 88, 98, 108
Parkvall, Mikael 142
parla 75
Persien 96
Peru 58
Philadelphia 115
Phillips, Henry 49
Pikower, Alexander 23
Pikower, Anna 23
Plena analiza gramatiko de Esperanto 47
Plena vortaro de esperanto 105
Płock 41
pogromer 38, 69–71
Polen 38–39, 91, 115, 127–128, 145
polska 7, 34, 44, 95
polsk-sovjetiska kriget 91
Pontevedra 124
Poznań 145
Prag 102
Privat, Edmond 96–98

Quo vadis 112

Rabinowicz, författare 39
Raumomanifestet 139
Retoriko 137
Revisorn 84
Rolland, Romain 102–103
romarriket 19
Runstedt, Axel 60–61

Rust, John Cyprian 89
ryska 7, 32, 44, 46–47, 95, 126–127
rysk-japanska kriget 63, 90
Ryssland, tsarryska riket 21, 24–25, 31, 38–39, 51, 53, 56, 58, 88, 90–91, 95
Rytkov, Nikolaj 121–122
Rådet för ömsesidig ekonomisk hjälp (SEV) 129
Röda armén 91
Röda korset 55, 95, 99–100
Röda rummet 159
Rövarna 84

Salvendi, rabbin 39
San Francisco 71
Sankt Petersburg 23, 27, 88
von Schiller, Friedrich 84
Schleyer, Johann Martin 17, 19
Schmidt, Christian 51
Schweiz 58, 86, 90, 108–109
Sébert, Hippolyte 66, 79
Selten, Reinhard 138–139
Sennacieca Asocio Tutmonda (SAT) 102–103, 105, 118–119
Shakespeare, William 84
Sibiu 112
Sienkiewicz, Henryk 112
sionism 12, 38–39, 41
Sions vänner 39
Skutskär 113
Skövde 147
Snezjko, Dimitrij 120
Socialdemokratiska partiet 106
Socialdemokratiska vänsterpartiet 106
Société pour la propagation de l'Espéranto (SPPE) 57
Societo Franca por Propagando de Esperanto (SFPE) 57
Sofer, Liba 22
Sofer, Szalom 22
Sovetrespublikara Esperantista Unio (SEU) 120
Sovjetunionen 103–105, 120–123, 126–131
Spanien 58, 99, 124
spanska 44
Split 130
spokil 75
Stalin, Josef 95, 105, 120, 122–123, 126
Stockholm 61, 71–73, 78, 104, 106, 147, 160
Stockholms universitet 145
Storbritannien 18, 58
Strindberg, August 142–143, 159
Strömsbro 113
Strönne, Jan 78

Sundsvall 147
svenska 34, 44
Svenska Arbetar Esperantisten 106
Svenska arbetaresperanto-förbundet (Sveda Laborista Esperanto-Asocio, SLEA) 104–106, 147, 152
Svenska Esperantoförbundet (SEF) 61, 146–147
Svenska Esperantoinstitutet (SEI) 148–149
Svenska esperantolärares förening (ILEI-se) 148
Sverige 53, 58, 60, 71, 88, 97, 105, 112–113, 126, 136, 146–149
Sydafrika 96
Södertälje 61
Södertörn 147

tatarer 69
Tidevarvet 106
Tito 128, 130
Tjechov, Anton 37
tjeckiska 44, 95
Tjeckoslovakien 96, 127
Tolstoj, Lev 54–55
Travailleur Esperantiste, Le 102
Treblinka 116, 119
Tykocin 22
tyska 7, 22, 25, 27, 32, 44, 89, 95, 115, 125–126
Tyskland 53, 86, 88, 95, 102, 108, 116–120, 126

Ukraina 38, 91
Umeå 147
Unesco 129, 135–137
Ungern 102, 127–128
universal 76
Universala vortaro 50
Universella esperantistiska läkarförbundet (Tutmonda Esperantista Kuracista Asocio) 81–82
Universella esperantoförbundet (Universala Esperanto-Asocio, UEA) 80, 86, 108–109, 119, 127, 129, 131, 133–136, 140–141, 146
Unua libro, La 45
Upplands Väsby 147
Upplandsbodarna 113
Uppsala 55, 58, 60–61, 65, 147
Uruguay 135
USA 18, 38, 49, 114–115, 126, 132–133

Veisiejai 40
Vilnius 71
Voirol, Sébastien 60
volapük 8, 17–19, 45, 51
Världsspråk och vetenskap 76
Västerås 147

Wallenberg, Raoul 55
Wang, dr 99
Waringhien, Gaston 66–67
Warszawa 7, 21, 23, 25, 27, 29–31, 38–41, 63, 71, 82–83, 85, 88, 90, 93, 109, 111, 115, 119–120
Wien 41, 74, 93
Wimereux 64

Ystad 60

Zagreb 130
Zamenhof, Adam 40–41, 88–91, 109–110, 119–120
Zamenhof, Alexander 20, 22–23, 90–91
Zamenhof, Augusta 20
Zamenhof, Fania 20, 22
Zamenhof, Felix 20, 22–23, 26, 73
Zamenhof, Henryk 20, 22–23
Zamenhof, Ida 20, 22, 115, 119
Zamenhof, Klara 40–41, 43, 61, 73, 89, 92–93, 109
Zamenhof, Leon 20, 22–23
Zamenhof, Lidia 40–41, 109–116, 119
Zamenhof, Ludwik 6–93, 111, 114, 137, 139, 142, 149, 151, 154, 156, 158
Zamenhof, Markus 20, 22–27, 29
Zamenhof, Liba/Rozalia 20, 22, 26, 29
Zamenhof, Sara 20, 22
Zamenhof, Zofia 40–41, 90–91, 109–110, 115–116, 119
Zamenhofgatan 82, 109
Zilbernik, Alexander 41
Zilbernik, Hadasa 41
Zilbernik, Klara 7, 41
Zimmerman, Jakub 22
Zimmermann, A. 117
Zusmen, Nikander 27, 29

Årjäng 147

Österrike 104
Österrike-Ungern 95, 126